

Redaktionelt

5. Nordiske Gruppeanalytiske Symposium fandt sted i Århus i august 2004. Det havde temaet "*musikken i gruppen*".

Der blev spillet både jazz og klassisk musik undervejs i symposiet. Og en lang række af gruppeanalysens musikalske begreber og metaforer blev taget op i foredrag og workshops.

Vi bringer i dette nummer af Matrix nogle af foredragene og oplæggene på symposiet – omarbejdet fra den mundtlige, muligt lidt mere musikalske udtryksform til det skrevne ord.

Det synes som om forholdet mellem musik og gruppe for de fleste skribenter har ført hen til eller "ned til" de dybere lag i gruppens kommunikation, til de niveauer der måske er vanskelige at sætte på alt for eksakt sprog, men som bedre og mere meningsgivende lader sig udtrykke bl.a. i musikalske metaforer og symboler. Det er som om det dynamisk bevægelige, affektivt varierede, stemningsmæssigt omskiftelige i den gruppeanalytiske terapi får mere stemme, og som om de subjektive indtryk og udtryk i den gruppeanalytiske proces får mere plads og kan blive mere profilerede.

Tematikken "*musikken i gruppen*" formulerer nok et underdimensioneret område i gruppeanalysen, hvis man ved "*musikken*" både forstår "noget som hele tiden er der" (Dahl) og den resonans (Thygesen), den klang (Ramsing), det ophør i lyd (Hanson) og den tone (Mathiesen) som møde og kontakt hele tiden, bevidst og ubevidst, bærer med sig. Forholdet mellem sprog og musik i gruppeanalyse bekræftes generelt som både meningsgivende og betydningsudfoldende, og ikke kun noget retorisk der kan tages frem ved passende officielle lejligheder.

Men hvordan dog også adskille musik og sprog? En meget stor del af Thomas Manns Doktor Faustus (1967) handler om musik. Et sted reflekterer hovedpersonen Adrian og fortæller-jeg'et i en af deres mange dybsindige samtaler over forholdet mellem sprog og musik: "Men musikken og sproget hører sammen, sagde han (Adrian). De er i grunden ét, sproget musik, musikken et sprog, og når de er adskilt, påberåber den ene sig altid den anden, efterligner den anden,

betjener sig af den andens midler, lader altid forstå, at den er den andens substitut", og lidt senere: "Det er meget naturligt, sagde han, at musikken opflammes ved ordet, at ordet bryder frem fra musikken ..", (p. 184). Det er netop i dér, i det krydsfelt indlæggene i dette nummer tager deres udgangspunkt – og hver på deres vis går videre.

"Kernen i moral er menneskers gensidige anerkendelse af hinanden" – Hesselholdt tager i sit essay Alex Honneths tanker om og arbejde med anerkendelse op til en gennemgribende refleksion.

Sandahl belyser i sin recension af Psykodynamisk Organisationspsykologi såvel bogens socio-økonomiske og faglige kontekst som selve værkets indhold.

Mann, T. (1947): *Doktor Faustus*. Gyldendal 1967.

Kristian Valbak

Søren Aagaard

Redaktionelt er der i øvrigt 2 nyheder:

1. Siden Olov Dahlin for et par år siden pga. alder udtrådte af Matrix' redaktion har bladet ikke haft svensk med-redaktør, hvilket naturligvis for et nordisk tidsskrift er en mangel. Heldigvis er der nu rådet bod på den: *Göran Ahlin* indtræder i redaktionen!

Göran Ahlin er specialist i psykiatri, han arbejdede i mange år med miljøterapi og har i de senere år især været beskæftiget med uddannelse i psykoterapi inden for den offentlige sektor, bl.a. uddannelsen i gruppeanalyse. Göran Ahlins forskningsaktiviteter drejer sig især om teoriudvikling inden for gruppeanalyse og metodeudvikling i observationsforskning. Han har en omfattende publikation.

2. Matrix søger ny hoved-redaktør.

Igennem flere år har Søren Aagaard været tidsskriftets ordførende redaktør. Han vil gerne træde tilbage, og ingen af de øvrige redaktører har ønsket at indtræde i funktionen som hovedredaktør. Derfor søger Matrix ny hoved-redaktør – naturligvis en fag-person der både føler sig i en vis overensstemmelse med tidsskriftet og dets linje, og som kan og gerne vil tilføre det noget nyt. *Hvis du er interesseret i at høre nærmere om jobbet kan du kontakte en af redaktørerne.*

Redaktionen

22. årgang nr. 3

”Det lille melankolske håb”

Et indlæg om musikken i gruppen

Matrix 2005; 3, s. 203-207

Af Carsten Dahl

Idet jeg takker for at måtte deltage med et lille beskedent indlæg, vil jeg samtidig gøre opmærksom på, at dette indlæg skrives nu, i det samme impulsive øjeblik, hvorved min musik opstår. Dvs. at musikken i højere grad formulerer mine ord! Altså antager/påstår jeg, at musikken derved har sin egen bevidsthed, retning og energi. Jeg tillægger den en ledende funktion og en selvstændig levende sjæl! Dette skal ses i lyset af min meget determinerede overbevisning om, at skæbne og liv også søger sin egen mere eller mindre forudbestemte mening, *men* at vi som mennesker altid har en eksistentiel mulighed for at gå ind og blande os i denne guddommelige organisation.

Præcis som i musikken kan man vælge til eller fra, lade sig påvirke eller forblive upåvirket af andre menneskers forbifart med dertil hørende mulighed for udvikling eller katastrofe. (Afhængig af redskaberne).

Det skal ikke forstås sådan, at denne måde at opleve livet og musikken på efterlader mig i en handlingslammende apati. Ej heller er det en angst for at træde i karakter og påtage mig et ansvar for mit talent og dets muligheder. Tværtom bliver den således en kompetent med- og modspiller i mit arbejde med formidling af dens/mit indhold. Det er vel snarere som med f.eks selve menneskets sind, Bach eller Bibelen. Jo mere jeg forstår, spiller eller læser, jo mindre fatter jeg. Det er en udtømmelig mulighed for udvikling og indsigt, men dette sker først, når de rette vilkår er til stede.

Vilkår, som mennesker tilsammen kan skabe, hvorved at man i et rummeligt rum får mulighed for at spejle og genspejle sig i hinanden. Derved dannes der et lille melankolsk, men kraftfuldt håb for det menneskelige, og dette er så sandelig en del af den egentlige kerne i musikkens natur. Når man åbner sig og

”Det lille melankolske håb”

tør falde og også tør blive grebet af andre mennesker i et tillidsfuldt rum, så kan transformationen for alvor begynde.

Velvidende, at det måske for mange vil være en noget kontroversiel påstand, går jeg stedse ud fra den idé, at musikken selv kender til den "perfekte" forms muligheder. Den har mange gange gået op i sin egen højere enhed og vil velsagtens kun det. Spørgsmålet er så, om musikernes evne og deres bevidsthed kan matche musikkens overlegenhed. Som sagt tidligere, er der imidlertid ikke tale om en regulær ansvarsforflygtigelse, når jeg her overlader meget af autoriteten til musikken selv. Snarere er der tale om en tilbagelevering af det modtagne. En slags indforstået gaveudveksling. Jeg får lov at være i dette rum med musikken. Derved vokser jeg og bliver lidt bedre for hver gang. Alt det jeg giver til musikken, får jeg tilbage i en klarere og renere form.

Uanset, hvor vigtig jeg selv tror, jeg skal være, godtager musikken kun, at jeg blot har en plads i den store helhed. Jeg har altid opfattet mit forhold til musik som én lang terapeutisk proces, hvor jeg nogle gange får meget taletid, andre gange ingen taletid. Én lang dynamisk samtale, hvor jeg langsomt erkender, hvem jer er og efterhånden udvikler bedre redskaber til at tage vare på min sjæl og mit liv som helhed.

Hvis jeg i musikken fejlagtigt tror, at det handler om, at *jeg* er vigtig, opstår der overhovedet ingen musik! Denne form for kontrolleret ydmyghed eller snarere erkendelse er naturligvis et erfaringsspørgsmål. Den unge musiker anser sig periodisk for verdens centrum. Dette er også et nødvendigt trin på vejen, hvis man skal kunne tåle mosten på længere sigt. Disse op- og nedture knytter sig til egoets blinde veje og må til, hvis musikerens sprog og autoritet med tiden skal have den nødvendige fylde.

Nogle gange er musikken tydeligere, når jeg bare tavst ser til. Andre gange går jeg i krig med den med endog store bogstaver. Svaret kan være en grum tavshed, der får mig til at se klart, hvad de store bogstaver egentlig handlede om. Det er, som om musikken er en mikro-model af det makro-universelle, der bare ønsker en konstant balancegang. Den er generøs, men bestemt i sine tilbagemeldinger. Hvis det ikke bliver til musik, er der gode grunde, som skal udforskes. De grunde kan findes i én selv eller eventuelle medmusikere. Men ofte findes de i den uudtalte kommunikation, som de fleste er bange for at forholde sig til. Ikke desto mindre er det i dette gennemsigtige sprog, at virkelige og uvirkelige

forventninger og misforståelser dannes. De danner et godt grundlag for ubalanceret kommunikation og gensidige mistroiske observationer.

Den udtalte kommunikation er således for mange musikere ligefrem proportional med det magiske i musikken. Den taler man helst ikke om, for så forsvinder magien. Dette kan i mange tilfælde være meget rigtigt og i andre ganske forkert.

For mange musikere har indtrædelsen i musikken også haft en neuroseplejende funktion. På den måde har man kunnet fastholde sig selv i ét rum, hvor man legaliserer at træde væk fra andre. Dette har måske været nødvendigt, fordi man i sit tidlige liv enten er blevet helt overset eller fuldstændig kørt over af en damptromle i et tilfælde af hysterisk fetering (eller begge dele samtidig). I hvert tilfælde kan man i musikkens rum og det tilhørende sociale rum med andre musikere fastholde fastholdelsen, men også bryde med betingede adfærdsmønstre.

I fastholdelsen af det idealiserede geni kan musikeren i sin musikeridentitet ligeledes retfærdiggøre handlinger, der legaliserer, at man ikke træder væk fra andre, men oven i købet træder oven på andre i en pågående og dominerende adfærd. Denne karakter er ofte noget, man finder hos solisterne, som mere eller mindre kan signalere, at den akkompagnerende gruppe er en gammel slidt Morris Mascot, som han skal stå og sparke på og råbe til! På den måde kan man sige, at musikkens rum (og musikerens rum) er et afslørende udstillingsvindue, hvor man kan se hinandens varer på hylderne.

Den eftergivende og lyttende type kan have svært ved at formulere sit potentiale i samspillet med en selvhævdende solist, der omvendt bliver mere og mere vred og larmende over det manglende initiativ fra den eftergivende. [Han opfatter eftergiveness/stilhed som en regulær kritik af hans person og bliver angst derved.](#) Det er, som om denne "elefant i porcelænsbutikken" ikke holder op, før [vedkommende](#) får ret. Han skal have hele rummet i enemandstale. Bagefter skal han usikkert have bekræftelse fra de andre – måske endda syndsforladelse. Måske mærker han, at han egentlig ikke har kommunikeret med de andre (og egentlig heller ikke sig selv), og det fylder ham med knugende angst, at de [måske](#) slet ikke kan holde hverken ham eller hans spil ud.

Det kan imidlertid også være sådan, at ingen tager noget initiativ. Hvis den udeblivende autoritet ikke opnås i det samlede udtryk, enten fordi man selv

"Det lille melankolske håb"

eller en anden fra orkesteret "tager det", eller at en udefra kommende person griber ind, vil det forblive kunstnerisk uinteressant. Processen derimod er ikke uvæsentlig og kan i sig selv give et indblik – også i gruppen.

Når jeg husker tilbage på mine år på Konservatoriet, er det de mange mislykkede forsøg, der gav mest udvikling og selvindsigt. Spørgsmål som: Hvordan virker jeg på andre, og hvordan virker andre på mig? Hvilke forventninger deler os og/eller bringer os sammen? Hvordan udfolder jeg det rum, som musikken optager i mig, uden helt at miste forbindelsen til omverdenen? Hvordan giver og tager disse rum fra hinanden, og hvordan opnås balance imellem dem? Hvordan synger jeg, så min sjæl kan synges utvungent, uden at pres og forventninger kvæler udtrykket, samtidig med at det lykkes at fastholde "det tredje øre" som en formgiven ven i øjeblikket?

Netop dette med at træde på afstand af sig selv i udtryksøjeblikket anser jeg for essentielt. Hvis jeg er for følelsesladet optaget af mit eget udtryk, kan jeg somme tider også miste overblikket over det, jeg egentlig ville udtrykke. I sammenhæng med andre kan jeg miste fornemmelsen for de andres æstetiske retning i musikken og sætte det hele på spil. Men omvendt kan det også være befriende, hvis de andres udtryk lader vente på sig eller er afsøgende og uafklaret. Her kan det tredje øre hjælpe til.

Det tredje øre er en usynlig, stille ven i hjørnet. Det danner sig ikke meninger, men er der bare som et stort auditivt spejlbillede, der klart gengiver retningen på hele forløbet mange parametre. På sin vis bliver det til en betroet samtalepartner, hvor jeg i splitsekunder af tiden vender forskellige valg med instansen for at tage vare på både musikkens retning, scenens stemning og publikums rum – på én og samme tid. Denne kvalifikation kan man være mere eller mindre disponeret for, afhængig af personlige anlæg og erfaringer fra ens liv, men den er ikke desto mindre vigtig, når man skal analysere kommunikation i musikken, eller hvis man skal undervise andre.

Ofte anvender jeg stilheden som udgangspunkt. Dette gælder også samtalerne med mig selv. Hvis jeg lytter opmærksomt, ved jeg som regel godt, hvilken retning jeg skal gå. Hvis mit ego får for meget taletid, forplumres meningen tit meget hurtigt. Der opstår forvirring, og den større sammenhæng forsvinder. På scenen er stilheden i f.eks solo-sammenhæng på samme måde en dialogåbner med salen. Kan jeg skabe et rum af tillid, hvor alle tager med på rejsen?

Ved at skabe og genskabe kollektive erindringsbilleder drages alle hen til det samme punkt, og en rejse kan begynde. Det tredje øre kan her hjælpe mig til at fastholde fokus og retning – således at vi alle kommer sikkert hjem igen. Dette gøres ved, at formen, fra at have været måske meget kaotisk, igen udvikler sig hen imod noget genkendeligt. Dette kræver stor erfaring, og jeg øver mig bestandigt i det. Alligevel kan mange ting gå galt i denne proces. Folk kan stige af rejsen, fordi de ikke kan holde ud at være der. Flyglet kan være et forfærdeligt instrument. Arrangøren kan have modtaget dig snobbet og ligegyldigt osv.

Selv i disse svære situationer kan det lykkes at vende energien, hvis jeg indtager den holdning, at koncerten *er* startet, og jeg *ikke* er vigtig i den sammenhæng. Jeg er blot en oversætter af noget på forhånd almenmenneskeligt givet. Jeg er det tredje øres medhjælper på klaver – hverken mere eller mindre. Det kan selv en sur arrangør eller en snobbet Tivolis Koncertsal ikke stille noget op overfor. Selv klaveret kan jeg faktisk lære at elske med den indfaldsvinkel. Hvis jeg går i egoets affekt-univers, er det allerede for sent.

Et signeret eksemplar af *Copenhagen/Århus* kan købes ved at skrive til

"Det lille melankolske håb"

RESONANS

Ingen musik uden resonans – uden resonans ingen gruppe

Matrix 2005; 3, s. 208-229

Bente Thygesen

Artiklen diskuterer fænomenet og begrebet resonans. Resonans defineres af S.H. Foulkes som: "kommunikation uden at noget egentligt budskab er afsendt eller modtaget", idet han anvender formuleringer om transpersonelle og a-kausale processer i sine forståelsesforsøg. Foulkes brugte termen til at beskrive processer på et dybt ubevidst niveau, som det vil være umuligt at forstå, hvis ikke man overskrider kausalitetstænkning frem for at fastholde en opfattelse af mennesket som et adskilt, fra andre mennesker isoleret og totalt uafhængigt individ. I mine videre bestræbelser på at begribe resonansfænomenet inddrages Jungs begreber om det "kollektive ubevidste", det "psykoide felt" og "synkronicitet" såvel som andre nyere teoretiske arbejder inden for såvel analytisk psykologi som psykoanalyse. Således diskuteres begrebet om "det interaktive felt" i relation til fysikkens begreb om "kvantefelter" og deres ikke-lokaliserbarhed, som udtrykker en dyb forbundethed og gensidig afhængighed gennem ikke-kausal øjeblikkelig aktivitet over afstand. Også begreber som "det relationelle ubevidste" og "det analytiske tredje" diskuteres i relation til resonans. Kliniske eksempler bliver brugt til at illustrere mine refleksioner.

Adresse: Tolstojs Alle 43B, 2860 Søborg. E-mail: bente.thygesen@get2net.dk

Introduktion

Formålet med denne artikel er at diskutere fænomenet og begrebet *resonans* i forsøg på at uddybe forståelsen af dette efter min mening for gruppeanalysen meget vigtige begreb. Begrebet kaster ifølge Foulkes "nyt lys over spørgsmålet om, hvordan det er muligt, at gruppekonteksten frembringer et fælles liv ud af en modalitet, der almindeligvis alene tillægges det 'indre' mentale liv, det indre

22. årgang nr. 3

psykiske, som noget adskilt fra 'virkelighed' eller social påvirkning" (Foulkes, 1977/1990, s.299, min oversættelse).

Resonans betyder kort sagt genklang og/eller medsving. Det er for så vidt et fænomen, vi alle kender og lever i bl.a. i form af den følelsesmæssige stemning – god eller dårlig, konstant eller svingende – som vi mærker eller fornemmer, når vi træder ind i eller befinder os i en eller anden social sammenhæng.

En "genudsendt" avisartikel (Politiken, 2004) fra 4. maj 1955, som omhandlede 4. maj 1945, fortæller at: "Det uforglemmelige var, at hele byen på mindre end en time var illumineret.....Uden aftale og uden at nogen vidste, hvor alle disse lys kom fra.....stod de med ét der side ved side i hver eneste vindueskarm, små fakler, der sendte deres blafrende glædesblus fra hjem til hjem landet over". Tilsvarende: "Raabet opstod et eller andet sted eller mange samtidig: Til Amalienborg."

En kommunikation finder sted, uden at noget bestemt budskab er afsendt eller modtaget, hævder Foulkes i sin definition af resonans (Foulkes 1977/1990) i forsøget på at formulere og begrebsliggøre sine iagttagelser og forståelse af særlige dynamiske processer og disses virke i grupper. Begrebet *resonans* indgår således i Foulkes bestræbelser på at udforme en gruppeanalytisk teori.

Foulkes lod sig i udformningen af gruppeanalysens terminologi og begrebsapparatet inspirere af musikkens univers. Han foretrak at kalde lederen af en gruppe for "conductor" i sammenligning med en orkesterdirigent, og han brugte begrebet resonans til at beskrive en særlig form for *ubevidste kommunikative processer*, som han i overensstemmelse med sin forståelse af *resonansfænomenet* opfattede som *transpersonelle*.

I *Group Psychotherapy, The Psychoanalytical Approach*, som er skrevet sammen med Anthony, taler de om: "Resonans, hvor individer på forskellige stadier af udviklingsmæssig fiksering genlyder på en måde, der er specifik for det stadie, hvortil de hører. Disse individuelle vibrationer, sat i bevægelse af en fælles stimulus, skaber en form for kontrapunktisk virkning. Overtonerne tilføjer en særlig rigiditet til gruppelevet, idet de giver anledning til krydsende strømme af argumenter, overraskelse, vantro, modstand og interesse. Det er, som om en spiller, der er vant til den snævre spændvidde af et enkelt instrument, pludseligt og uventet konfronteres med en symfonisk udvidelse af sit lille tema." (1957/1973/1984, min oversættelse).

Resonans

Foulkes opfattede resonans som en gruppespecifik terapeutisk faktor sammen med tre andre: Socialisation, udveksling og spejling.

Resonans

Det fænomen, som Foulkes kaldte resonans og de heri involverede *transpersonelle processer*, som kort sagt handler om *ubevidst kommunikation* og inkluderer en diskussion af projektiv identifikation, er ikke noget, som kun vedrører gruppeanalysen. Det er et meget komplekst fænomen eller processer, som man med udgangspunkt i den *analytiske relation* i dag er uhyre optaget af i såvel den analytiske psykologi som i psykoanalysen under begreber som: "Interaktive felt inkl. det kollektive ubevidste og transpersonelle processer" (Schwartz-Salant, i Stein, 1995), "kvantelignende relationelt felt" (Spiegelmann & Mansfield, 1996) "intersubjektivitet", "undertvingende analytiske tredje" (Ogden, 2004) "det relationelle ubevidste" (Gerson, 2004), som også implicerer et *opgør med kausalitetstænkning* til fordel for en antagelse af *a-kausale sammenhænge*.

På Freiburg Universitet har man undersøgt "evnen til at opfange informationer fra omverden uden brug af de fem normale sanser", baseret på at man havde fundet "en lille, men signifikant positiv effekt af anonym forbøn på hjerteopererede patienters helbredelse". Kommentaren fra en dansk hjerneforsker (Albert Gjedde) lød: "Der er en fatal mangel på videnskabelige hypoteser på dette felt, faktisk er vi ikke engang sikre på, at der *er* et fænomen, der skal forklares¹. Men i princippet er der ikke noget, der taler imod, at der i naturen er kræfter, der ikke er beskrevet...det kan tænkes, at vi kan modtage informationer, hvis natur vi ikke har kendskab til endnu.... Det tror jeg ikke nogen videnskabsfolk vil afvise." (Politiken, 04.07.04).

Som et memento skal man huske, at tyngdekraften engang blev opfattet som en "okkult kraft" af Newtons kritikere, fordi man ikke kunne se den, det kan man stadig ikke, men der er vist ingen, der er i tvivl om dens virkning, man har indset dens eksistens. Med dette håber jeg at have skabt en klangbund til at gå videre med mit forsøg på at klarlægge, hvad *resonans* er.

Slår man op i Nudansk Ordbog står der, at det er "en forstærkning af toner der fremkommer ved tilbagekastning eller medsving af en flade eller luften i et rum". Resonansbund er en "tynd plade i et strengeinstrument, der forstærker tonen = klangbund". Man kan desuden tale om resonansevne. I overført betydning betyder det "forstående tilslutning fra nogen = genklang".

Gyldendals Leksikon fortæller, at "resonans er det fænomen, at et mekanisk, elektrisk eller akustisk system kommer i meget kraftige svingninger, når det udefra påtvinges en frekvens, der er lig med eller nær ved en af systemets egenfrekvenser, dvs. en af de frekvenser, systemet ville svinge med uden ydre påvirkning". "Det kan også være vigtigt at undgå uønskede resonanser."

Et gammelt Illustreret Konversationsleksikon fra 1936 viste sig at rumme en mere uddybet og ganske interessant redegørelse for fænomenet resonans. Her sondres mellem *fri medsvingning* defineret som "overførelse af svingningsenergi fra et svingende system til et andet, hvis egensvingningstid stemmer overens med det førstes. Eksempel 1. En stemmegaffel slås an i nærheden af en anden stemmegaffel med samme svingningstal, denne sidste kommer i svingninger og klinger med samme tone som den første. Eksempel 2. Sendes en tone ind mod strengene i et klaver, hvori pedalen er hævet, vil den streng, der har samme svingningstal som den indsendte tone, komme i svingning ved resonans."

Tvungen medsving udøves f.eks. af resonansbunden i et klaver, hvor det er vigtigt, at dennes egenfrekvens ikke falder sammen med nogen af klaverstrengenes, da forstærkningen af de forskellige toner ellers ikke bliver ligelig. Resonansbunden kan også i nogen grad ændre tonernes klangfarve (varm-kold, hård-blød, skarp-rund, osv.) Her tales der altså om *fri resonans = genklang eller medsving* og *tvungen resonans = forstærkning*.

Foulkes introducerede oprindeligt termen *resonans* til at betegne *en ubevidst individuel specifik og selektiv kommunikativ respons udløst af en fælles stimulus, men determineret af den enkeltes personlige dispositioner, således at den samme stimulus kan udløse delvist forskellige reaktioner* (Foulkes, 1957/1973/1984). Senere brugte han termen mere generelt, således at *resonans er en instinktiv kommunikationsproces, hvor der ikke er afsendt eller modtaget noget egentligt budskab, og hvor alle hændelser, dvs. alle individuelle responser, er specifikt forbundet med hinanden via deres vitale betydning* (Foulkes, 1977/1990). Jeg vil tilføje, at de *samtidig også vil være præget af de personlige dispositioner*. I min anvendelse af termen/begrebet resonans er begge aspekter inkluderet, hvilket knytter an til diskussionen ovenfor om *fri* og *tvungen medsvingning*.

EKSEMPEL:

Følgende er et eksempel på resonans fra en gruppeanalytiske terapigruppe i privat praksis. Den mødes én gang om ugen i 1½ time. Den er langsomt åben, har på det pågældende tidspunkt syv medlemmer og har været meget stabil, bestående af de samme medlemmer i næsten to år.

Resonans

Eksemplet går over fire sessioner, ét medlem er ved at afslutte sin deltagelse, og gruppen er blevet orienteret om, at der kommer 1-2 nye medlemmer inden for de nærmeste måneder:

1. session

Det var P's sidste session efter to års deltagelse som led i en gruppeterapeutisk uddannelse. Som professionel med erfaring i psykoterapi, inklusive gruppeterapi, havde han været et betydningsfuldt og værdsat, delvist idealiseret medlem. Gruppen diskuterede aktivt hans ophør i gruppen og understregede, at hans stimulerende direktehed og emotionalitet ville blive savnet. Diskussionen bølgede mellem P's afslutning og andre medlemmers personlige temaer. Ikke alene P stod over for en afslutning og en ny begyndelse, det gjorde gruppen som helhed og hvert enkelt medlem også.

2. session

Nogle mere kritiske og negative følelser over for P blev afsløret. Der var en skuffelse over, at han aldrig helt blev et almindeligt medlem i gruppen som resten af medlemmerne, en kritik han også nu og da var blevet konfronteret med under sin deltagelse. Gruppen fastholdt dog også, at P virkelig havde bidraget meget.

3. session

J har sendt afbud.

M, som har været 1½ år i gruppen, fortalte, at hun overvejede at slutte i gruppen, når sommerferien begyndte i juli, (vi var i februar).

Hun havde adskillige grunde til disse overvejelser og vidste ikke rigtigt, hvad hun fik ud af sin deltagelse. A spurgte, hvorfor M var gået ind i gruppen, og syntes, at det var underligt at slutte, hvis hun ikke havde fået det ud af at være her, som hun kom for. M "afslørede", at hun ofte følte sig dum efter møderne, fordi hun ikke var i stand til at udtrykke sig så klart og velformuleret som A. A (en ret skrøbelig kvinde, som har været længst i gruppen, 6 år) fortalte, at hun havde været mere eller mindre tavs i flere år, og opfordrede M til at sige noget mere. M uddybede, hvad hun havde fortalt om sig selv tidligere som adopteret, og tilføjede adskillige nye aspekter, idet hun blev følelsesmæssigt stærkt berørt. Gruppen reagerede med medfølelse, bemærkede, at hun havde fortalt mere om sig selv end nogensinde før, og at det syntes helt forkert, at hun ville gå ud

af gruppen. M tog imod dette. Spørgsmålet om, hvordan man bedst bruger gruppen, udviklede sig til et fælles tema.

Tre minutter før sessionen sluttede, fortalte A en drøm, hun havde haft siden sidste session, drømmen lød: "Af en kvinde fik A i en form for reception et kort, som fortalte, at (T) var død. Gruppen var også til stede, J var den mest genkendelige."

M bemærkede, at A, ligesom sidst hun havde en drøm om gruppen, fortalte den så sent, at der ikke var tid til at diskutere den. A undskyldte, hun ville have fortalt den tidligere, men der skete jo andre ting. (T) bemærkede, at det jo var muligt at vende tilbage til drømmen næste gang. Sessionen sluttede.

Kommentar:

A's drøm såvel som M's overvejelser om at slutte er bl.a. udtryk for de stærke følelser, der var i gruppen i forbindelse med, at P havde forladt den.

Efter sessionen havde jeg imidlertid en følelse af, at det var, som om gruppen – efter fantasier om at slutte – startede på ny. Et par stykker bl.a. M og Ø nærmest genforhandlede deres kontrakt med sig selv og gruppen: Hvorfor er jeg her, hvad vil jeg, er jeg værd at gøre noget for?

4. session

Alle var til stede bortset fra G, som ikke havde meldt afbud. Der blev snakket livligt, indtil (T) trådte ind, hvorefter der blev tavst, hvilket blev bemærket af et gruppemedlem. Lidt senere bemærkede (T), at det kunne virke, som om der var noget, man kunne tale om, når hun ikke var der, men ikke når hun var der, og at det kunne give hende følelsen af at være udenfor eller blive holdt udenfor. Ingen reagerede på (T)'s kommentar. At G ikke var kommet, og at hun ikke havde sendt afbud, vakte kort en let irritation.

Efter en kort pause fortalte A om problemer i sin arbejdsgruppe, de øvrige medlemmer tog aktivt del i en analyse af problemet og støttede A i den holdning, hun fastholdt over for nogle kollegers adfærd, hvilket ganske vist indebar, at hun stod alene over for kollegerne.

G kom ind en halv time for sent. Hun undskyldte og fortalte, at hun havde fået et nyt værelse, som hun var glad for, men at hun var blevet såret af en bemærkning fra en bror om, at det var synd for hende, at hun i hendes alder skulle bo på værelse. Gruppen udtrykte forståelse og arbejdede med G's situation. På et tidspunkt sagde Ø, at vi alle har drømme om noget bedre, om at være et andet sted i livet, end man er osv.

Resonans

(T) benyttede anledningen til at nævne A's drøm fra forrige session og opfordrede gruppen til at tale om den.

A selv og M mente, at drømmen handlede om, at A har talt om at skulle til at holde op i gruppen, selvom det ikke var lige nu, det skulle ske. Umiddelbart kom der ikke flere reaktioner på drømmen. (T) henviste derefter til den måde, sessionen begyndte på, og hendes egen oplevelse af og bemærkning om at føle sig udenfor, evt. blive holdt udenfor. (T) fortsatte med at forbinde A's drøm med de følelser, P's afslutning vakte, såvel som den angst med fantasier om, at hun var død, hendes eget sygefravær knap et år tidligere havde vakt i gruppen. A bekræftede derefter, at hun, efter at P var holdt op, havde tænkt, "hvad hvis der skete (T) noget?" Men så havde hun tænkt, at det også kunne hænge sammen med, at hun selv engang skulle holde op.

J fortsatte: "Det er sjovt, du taler om det. Jeg tænkte netop på vej herind, at jeg nok skal holde op. Jeg tager stadig piller og vil ikke holde op med det, jeg tør ikke. Og jeg har desuden fået nyt job, hvor jeg skal på mange kurser, så jeg må også melde afbud mange gange. Det giver ingen mening at fortsætte. Måske er jeg ikke rigtig parat til terapi endnu, selv om jeg jo får noget ud af det, hver gang jeg er her i gruppen." Tiden var gået, J måtte overveje til næste gang, om han ville slutte og i givet fald hvornår.

Kommentar:

A's drøm er et ret omfattende eksempel på *resonans*. Som en meget sensitiv person drømmer hun en drøm, der både omfatter hendes egen angst forbundet med en kommende afslutning, den *aktuelle følelsesmæssige situation* i gruppen, som P har forladt, den *nært forestående situation*, J vil holde op, og en *tidligere følelsesmæssigt meget traumatisk situation* for ca. 8 måneder siden, hvor (T) forlod gruppen for at blive akut indlagt få timer før et gruppemøde. Det var for sent at aflyse, så gruppen blev derfor af en kollega opfordret til at holde mødet alene med en kort besked om, at (T) var blevet syg.

Uden at gruppen var blevet yderligere forberedt, kom en tidligere vikar og tog sig af gruppen de to følgende gange, hvorefter (T) vendte tilbage.

Da (T) kom tilbage, fortalte A om de angstfyldte fantasier, der et kort øjeblik havde været i gruppen om, at (T) var død, som gruppen først kom over efter gennem flere sessioner at have testet, om (T) nu også var "fit for fight". Det skulle vise sig gennem A's drøm, at den ikke i egentlig forstand var kommet over angsten, men at den næsten et år senere fortsat eksisterede i gruppens ubevidste, parat til at aktiveres, da et vigtigt gruppemedlem, tæt på at blive opfattet som en ekstra terapeut, forlod gruppen.

Jeg opfatter drømmen som en egentlig gruppedrøm, der via resonans var drømt af A på gruppens vegne, som et symbolsk udtryk for et for gruppen vigtigt tema. Den rummer stærk angst i forbindelse med følelser af at blive forladt, af at miste og måtte savne, af at blive og være overladt til sig selv. Den blev udløst af, at P ophørte i gruppen. Og den antciperede endog et kommende medlems udtræden af gruppen, idet resonansen her muligvis var så stærk, fordi temaet handler om liv og død.²

P's udtræden af gruppen slog en tone an af følelser forbundet med adskillelse og forladthed, der forstærkedes af en medsvingende og genklingende *klangbund i gruppens matrix* skabt af den traumatiske oplevelse i forbindelse med (T)'s sygdom.

At netop A blev *gruppens talerør*, skal naturligvis forstås med udgangspunkt i hendes *personlige dispositioner*. Hun var den *æoliske harpe*, som vinden havde strejfet.³ Noget – (T)'s traumatiserende fravær – havde blæst i vinden eller sitret i "undergrunden", og da P forlod gruppen, strejfedes dette tema og blev yderligere vakt til live af, at alle, når et medlem går ud af en gruppe, konfronteres med spørgsmålet om: Hvor er jeg, skal jeg fortsætte? Og *hver klang med sin tone*. Man havde formentligt holdt øje med (T) – og gjorde det velsagtens stadig, men havde ikke kunnet blive ved med at spørge åbenlyst. Vi nærmede os tilmed årsdagen for (T)'s indlæggelse.

Med det gamle konversationsleksikons definition udtrykte A en form for *fri medsvingning* eller *resonans i form af genklang*, mens der fandt en *tvungen medsvingning eller resonans* sted i form af *forstærkning i matrix* på det, Foulkes kaldte det *primordiale niveau*, som manifesterer sig symbolsk i form af en drøm.

M's overvejelser og J's beslutning om at holde op må tilsvarende forstås som udtryk for fri medsvingning eller resonans, repræsenterende andre tykkelser af strenge på den æoliske harpe, eller med Foulkes ord: En individuel, specifik og selektiv kommunikativ respons udløst af en fælles "stimulus".

Foulkes

Kort før sin død skrev Foulkes en artikel om resonans, som skulle blive det sidste, han skrev (Foulkes, 1977/1990). Han eksemplificerer det med beretningen om et forløb over adskillige sessioner fra en af sine tidligste grupper. Temaet i denne gruppe var død, et tankevækkende valg (som et muligt yderligere udtryk for resonans), at Foulkes skriver om netop dette få uger, før han selv dør.

Resonans

I denne artikel definerer han *resonans*, som "et godt eksempel på kommunikation, som finder sted, uden at noget egentligt budskab er blevet sendt eller modtaget" (min oversættelse), altså en a-kausal proces. (ibid. s. 299).

Det mest signifikante træk ved resonans er, at den "stimulerende" hændelse i en gruppe kan antage en hvilken som helst fremtrædelsesform og slå flere individuelle over- og undertoner an, som uddyber og videreudvikler den oprindelige hændelses indhold og betydning. Bortset fra verbal kommunikation kan den ubevidste betydning udtrykkes i adfærd, i somatiske fænomener, i uheld, gennem dramatiske udviklinger i den enkeltes tilværelse, i den terapeutiske situations grænseland og i de netværker, som den enkelte tilhører. "Svaret" tager *altid* korrekt og pålideligt den "stimulerende hændelses" ubevidste betydning i betragtning (ibid. s. 299).

Foulkes anvendte begrebet til at forklare, hvorledes det, der hverken er erkendt eller erkendbart for den enkelte, ikke desto mindre bliver aktiveret af den fælles proces i gruppen og på den måde fødes ind i en fælles matrix, hvorved det bliver muligt på et bevidst plan at erkende et givet betydningsindhold.

Nogle reaktioner kan i en gruppe synes rent individuelle, hvis de ses isoleret. Men disse tilsyneladende løsrevne individuelle reaktioner (baseret på individuelle personlige dispositioner), som blandt andet manifesterer sig i såkaldte "grænsefænomener", vil være forbundet med latente eller aktuelle følelsesmæssige spændinger i gruppen – G's kommen for sent uden afbud og følelserne knyttet til "at bo på værelse i hendes alder" i eksemplet ovenfor relaterede sig klart til temaet: Adskillelse og forladthed. Sådanne reaktioner er iflg. Foulkes på et dybt ubevidst niveau bestemt af en eller anden faktor, som medlemmerne ikke er bevidste om, "som om alle blev kontrolleret af et centralt omstillingsbord" (Foulkes, 1964, s. 169).

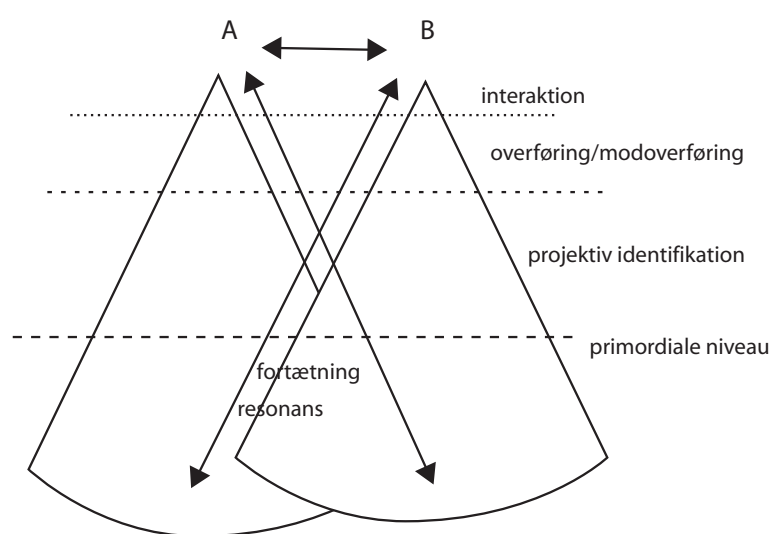
Resonansprocessen har iflg. Foulkes relation til *overføring, projektion, introjektion og projektiv identifikation*. Disse mekanismer, som hører til på overliggende niveauer, indgår i processen, der imidlertid ikke er identisk med dem. Resonans er noget *andet og mere*, blandt andet fordi den med en særlig og præcis *specificitet* fremdrager og udvikler den *betydning og mening*, som forskellige former for kommunikation – inklusive hændelser uden for gruppen – har som udtryk for et bestemt tema både i forhold til det enkelte individs livserfaringer og den igangværende proces i gruppen, sådan som eksemplet netop demonstrerede. Foulkes placerede som sagt resonansfænomenet på, hvad han kaldte det *primordiale kommunikationsniveau*, og henviste i øvrigt til, at Jungs begreb om det *kollektive ubevidste og dets betydning for symboldannelse* især var relevant for

forståelsen af dette dybt ubvidste kommunikationsniveau, uden at han dog uddybede det nærmere (Foulkes, 1964, s. 115)⁴.

Uanset om vi kalder det det primordiale niveau eller det kollektive ubevidstes niveau, er det et niveau, der er karakteriseret ved, at *kronologisk tid er ophævet*, samtidig med at det fungerer som kondensator eller fortætter, således at der skabes et *psykisk felt, hvor alle grænser synes at forsvinde*, hævdede Foulkes (Foulkes 1948, s. 167). Han nævnte i øvrigt, at der er tale om lignende fænomener i Bions formuleringer vedrørende *grundantagelsegrupper* (Foulkes & Anthony, 1957/1973/1984, s. 151).

At grænserne synes ophævede ved resonans, førte Foulkes til at tale om "*psyke-individer*", fordi den enkelte nok fremstår som et (fysisk) individ i gruppen og den mentale matrix, men *dets grænser løber ikke parallelt med grænserne for den fysiske person*. Det er derfor på dette dybt ubevidste niveau *ikke personer, der interagerer, men mentale processer* (Foulkes, 1973/1990 s. 228). Dette fik ham, som allerede nævnt, til at tale om *transpersonelle processer*.

Figur 1

Thygesen 2004 efter Foulkes 1964

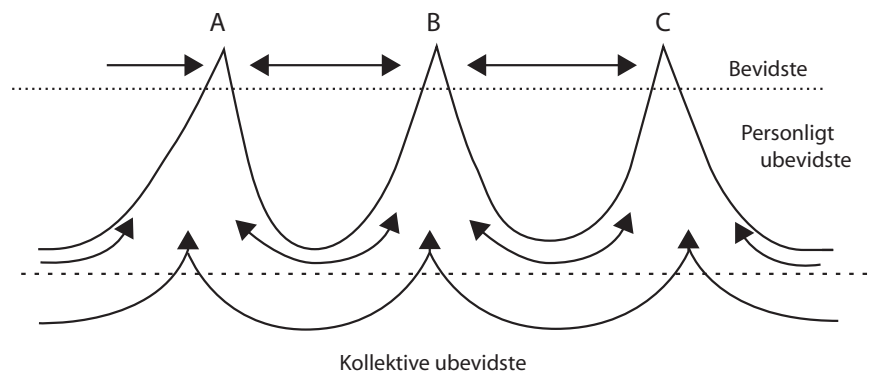
Den horisontale dobbelthovedede pil viser bevidst interaktion. De diagonale dobbelthovedede pile viser overføring, modoverføring, projektiv identifikation. Nederst ses keglene at overlape hinanden med permeable/opløste grænser, hvilket viser den direkte kontakt/kommunikation på det ubevidste (primordiale/kollektive) niveau, dvs. transpersonelle processer.⁵

Resonans

Sagt lidt mere enkelt: Foulkes iagttog nogle processer, som det var ganske svært at formulere ved hjælp af de på det tidspunkt eksisterende begreber. Han remsede kendte mekanismer op med en bemærkning om, at de ikke var tilstrækkelige til at forstå og forklare fænomenet benævnt resonans og henviste dernæst til Jung og begrebet om det kollektive ubevidste.

Går man til Jung, finder man en karakteristik af det *kollektive ubevidste* som et *psykoidt felt*, dvs. et felt eller niveau, hvor grænser og modsætninger mellem psyke og krop/materie ophæves, og hvor relationen mellem mennesker får præg af såkaldt *participation mystique*, idet individet ikke kan adskille sig selv fra den anden.

Figur 2

Jung ca. 1912, Thygesen 2004 efter Jacobi 1971/1987

På dette niveau eller i dette felt kan der indtræffe særlige fænomener, som Jung benævnte *synkronistiske*, hvilket vil sige, at der er en *a-kausal forbindelse* mellem indre subjektive (psykiske) og ydre (objektive) fænomener, der knyttes sammen via fælles *mening eller betydning* (CW 8, 1931). Præcis som Foulkes beskrev sammenhængen mellem forskellige fænomener ved resonans.

Jeg når således frem til, at *resonans* korrelerer med "*konstellationen af et forenet mentalt felt*", der kan forstås som et *universelt fænomen*, som indbærer en *ændret, ofte udvidet bevidsthedstilstand*, hvori der foregår "en stillen ind på" eller en "afstemning efter" det, der er ubevidst for vores "normale" jeg-bevidsthed, nemlig det *indbyrdes forbindende kommunikative netværk, også kaldet matrix*. I denne proces sker der en modifikation evt. *opløsning af modstand og forsvar*, således at fantasier, tanker, forestillinger, følelser, temaer, der ligger latent eller skjult i

netværket eller gruppens matrix, bringes frem til *bevidst refleksion*, således som det skete i eksemplet, hvor bl.a. den af (T)'s sygdomsfravær skabte angst blev bragt frem til ny forarbejdning næsten et helt år senere.

Mysteriet om relationen mellem individ og fællesskab.

Egentlig handler begrebet resonans om *mysteriet vedrørende relationen mellem individ og gruppe/fællesskab*, om kontaktens mysterium. Hvordan kommer vi i kontakt med hinanden, hvordan går det til, at vi kan "vide", hvad den anden tænker, "mærke" hvad hun eller han føler, hvad er vores anelser og fornemmelser om hinanden udtryk for?

Clark (2002) påpegede, at der manglede noget i de teoretiske seminarer under uddannelsen til gruppeanalytiker i London: Der blev ikke talt om "*magien*". Han henviser til egne oplevelser i gruppen, som også indeholdt et kropsligt aspekt, og giver som eksempel dels den stærke oplevelse af at være "*totally connected with everyone in the circle*", dels oplevelsen af en insisterende stemme inde i sit hoved, "*using me as a mouthpiece to respond to her (another members) question*". Clarks nærmere beskrivelser af sine oplevelser er for mig at se klare eksempler på *resonans*, et begreb, han imidlertid ikke anvender, men som jeg stadig foretrækker frem for at tale om magi, der har helt andre konnotationer. Hans videre refleksioner handler da også om "*interconnectedness*", og han påpeger, at interessen for, hvordan to menneskers psyke kan påvirke hinanden på et tidspunkt, bl.a. førte frem til Kleins formulering af begrebet projektiv identifikation, siden videreudviklet af Bion. Det forekommer ham imidlertid, at der er noget mystisk ved en antagelse om, at en person kan putte en del af sig selv over i en anden, kontrollere og inducere den anden til at føle noget bestemt, hvis vore psyker samtidig opfattes som separate. Også mig forekommer denne begrebsliggørelse problematisk.

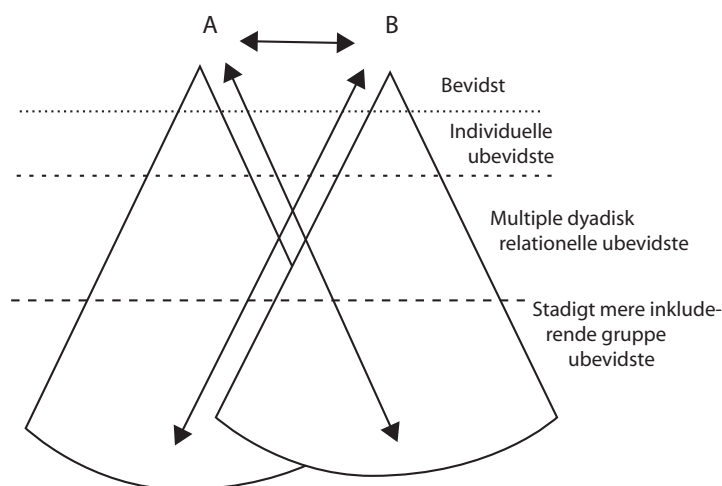
Jeg kunne forestille mig, at det er samme sted, Foulkes er havnet, og at det er derfor, han måtte formulere begrebet *resonans*.

I Ogdens (2004) seneste redegørelse for begrebet *projektiv identifikation* virker det, som om også han tvinges til at opgive forestillingen om den separate psyke, hvilket bringer ham til formuleringer om "*det undertvingende (subjugating) tredje*". En begrebsformulering, der er mere eller mindre identisk med formuleringer inden for analytisk psykologi om det "*interaktive felt*" baseret på antagelsen om det kollektive ubevidste og synkronistiske eller a-kausale forbindelser skabt gennem fælles betydning og mening, idet grænserne mellem psyke og krop/

Resonans

materie og dermed de individuelle psyker er ophævet. Det kommer jeg tilbage til og uddyber senere.

Endelig formulerer psykoanalytikerens Samuel Gerson (2004) begrebet "det relationelle ubevidste". Det inkluderer forestillingen om et felt, idet han siger, at "hvis vi postulerer, at alle menneskelige grupperinger er karakteriserede ved både bevidste og ubevidste domæner med hensyn til oplevelser og antagelser, så kan vi beskrive hvert individs liv som eksisterende i en *kontinuerlig relation med det ubevidste liv hos alle andre mennesker og grupperinger, i hvilke hans eller hendes liv leves*" (s. 74, min oversættelse).

Figur 3

Thygesen 2004 efter Gerson 2004

EKSEMPEL:

Gruppen, igen en gruppeanalytisk terapigruppe i en privat praksis, består af syv medlemmer. Gruppen har været præget af en del udskiftning, de "ældste" medlemmer har været der godt to år, det "nyeste" I er der for fjerde gang.

Et medlem havde sendt afbud.

Mødet indledtes med, at I vendte tilbage til et tema fra sidst om forholdet til forældre, hvor to medlemmer havde fortalt, at de følte sig nærmere deres "fjerne" fædre, efter at disse var døde. I fortalte, at hun kunne ønske sin far død, fordi det altid har været og stadig var så umuligt at nå ham. Derefter begyndte hun at græde og ville ikke sige mere, men tilføjede, at hun altid begyndte at græde, når hun kom ind i dette rum.

Kommentar till "Resonans"

Matrix 2005; 3, s. 230-232

Göran Ahlin

I Bente Thygesens innehållsrika och utmärkta artikel berörs de grundläggande frågorna om hur och varför gruppanalytisk terapi fungerar – när den gör det. Gruppanalysens europeiske upphovsman S. H. Foulkes formulerade gruppens *Matrix* som dess symboliska livmoder, gjutform, stimulerande och begränsande centrum och i tillägg därtill ett antal hjälpbegrepp som framför allt fokuserade på det mest svårgripbara och anmärkningsvärda: den omedvetna kommunikationens och det omedvetna relaterandets egenskaper. Här beskriver Thygesen ett av Foulkes hjälpbegrepp, *resonans*, en term lånad från musiken och fysiken. Foulkes hade ju en benägenhet att vända sig till fysiken och till musiken när han sökte metaforer för att tydliggöra sitt tänkande om *hur* och *varför* terapi i gruppanalys verkar. Hon nämner också ett annat begrepp, *transpersonella processer* som han använde för att tydliggöra sin uppfattning om den omedvetna kommunikationens passager igenom individerna.

För att förklara vad han ville lägga in i det begreppet liknade Foulkes transpersonella processer vid röntgenstrålning (vi skulle i dag tala om gammastrålning), den som bokstavligen går tvärs igenom all biologisk materia. Detta är värt att uppmärksamma, från kunskapsteoretiskt perspektiv: han fångades kanske i sitt eget val av metafor. Han beskrev hur han på så vis gjorde en "upptäckt" väl så provocerande för samtiden som Freuds belysning av barnsexualiteten, nämligen att någon individualitet egentligen inte existerar.

Om all transpersonell, omedveten kommunikation går genom alla delar av en individs psyke så finns det knappast något den kan göra anspråk på som sitt eget unika och genuina i likhet med fingeravtrycket. På så sätt drog Foulkes slutsatsen att en genuin psykisk individualitet, i bemärkelsen avskild och olik alla andra, inte kan finnas (samtidigt som han vid andra tidpunkter använde individualitets begreppet). Jag har i ett annat sammanhang föreslagit att ett annorlunda val av förklaringsmetafor till transpersonella processer – att låta

dem symboliseras av cellernas diffusionstrafik – kan ge bättre utrymme för att behålla psykisk individualitet som ett gångbart begrepp. Det är ju högst angeläget och eftersträvansvärt, inte minst i en tidrymd som uppvisat oanade yttre, traumatiska hot mot individualiteten.

Om transpersonella processer som alternativ liknas vid vätskediffusionen till och från kroppens celler så blir visserligen alla celler våta men inte med identiskt lika innehåll eftersom cellernas väggar filtrerar och väljer vad som släpps in eller får stanna utanför. Min tro är att den sekulariserade judiske intellektuelle Sigmund Heinrich Foulkes kan ha haft andra och starka anledningar att frukta för individualitetens problem och omöjligheter än de, som kom ur hans teoriarbete med transpersonella processer, resonans, kondensatorfenomen och spegling.

I detta tidskriftsnummer med musiktema kan lika väl musikens inverkan tas som en metafor för omedveten transpersonell påverkan. Musik är den konstform som mest direkt väcker känslor vilket kan vara anledningen till att den använts som metaforkälla i gruppanalytisk teori. Somlig musik går – i vissa omständigheter, av vissa skäl – rätt in i hjärtat och väcker slumrande eller oanade känslostormar, som det i ögonblicket inte finns spärrar emot. Annan musik går förbi, som musak, bakgrundmusiken på ett stort varuhus, utan annan inverkan än en svag övergående frustration eller leda, i båda fallen ungefär som kommunikationen i en terapeutisk grupp också kan göra. Det enda, som är mindre sannolikt för en medlem i en grupp, är att inte beröras alls. Det är för att ta till ytterligare en bild, mycket svårt att helt undgå att bli blöt när man väl är i sjön.

Resonans som fysikaliskt eller musikaliskt fenomen implicerar en slags upprepning, spegling eller omedveten duplicering. Nu finns det många skäl påminna sig att den på omedveten väg väckta reaktionen hos en människa kan ta många fler former och uttryck, *transformeras*, därför att det ändå, av allt att döma, finns *någon* värd att notera: en särskild individualitet, som agerar och transformerar.

En annan association som anmäler sig när jag läser uppsatsen är resonansbegreppets släktskap med Daniel Sterns begrepp *attunement*, ofta på svenska översatt som *intoning*, som han menar är en huvudförutsättning för utvecklingen av ett intersubjektivt själv. Jag menar att *attunement* är hittills alltför outnyttjat som begrepp när vi studerar gruppprocesser på gott och ont. Sterns diskussion av *attunement* och av *empati*, belyser vad som i levande livet är möjligt och viktigt

Kommentar

fast det "inte borde vara möjligt" logiskt sett: att genom att i fantasin förhålla sig *som om* jag vore en annan, faktiskt kunna "känna det den andre känner" även på en för denne, i stunden, inte medveten nivå.

Jag kan föreställa mig att Foulkes, om han haft tillgång till Sterns attunement begrepp, förtjust kunde ha konstaterat att *intoning* väl täcker stora delar av vad han menade med *resonans*...

Här kunde sedan hela den stora diskussionen om vad terapi i grupp egentligen är, kan vara och inte kan vara, ta vid. Det är ett gott resultat av Bente Thygesens text att den så stimulerande öppnar sig mot så vida fält.

Referenser:

- Ahlin, G. (1985) On thinking about the Group Matrix. *Group Analysis*, 18 (2).
- Ahlin, G. (1995) The Interpersonal world of the Infant and the Foundation Matrix of the Groups and Networks of the Person. *Group Analysis*, 28 (1).
- Foulkes, S. H. (1964) *Therapeutic Group-Analysis*. London: George Allen and Unwin.
- Stern, D. (1985) *The Interpersonal World of the Infant*. New York: Basic Books.

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

Matrix 2005; 3, s. 233-249

Peter Ramsing

Foulkes beskriver fem niveauer for kommunikation i gruppeanalyser. Artiklen fokuserer på det femte niveau, som han kalder det primordiale eller arkaiske niveau. Med udgangspunkt i Cox' og Theilgårds æoliske metode beskrives det, hvordan man kan opfange forandrende metaforer og billeder, som slår dybe, arkaiske lag an i gruppen. Forudsætningen for, at dette kan ske er, at terapeuten åbner sig for det poetiske og musiske lag i gruppens kommunikation. Der gives eksempler fra en gruppeanalyse, hvor et billede fra filmen "The Sound of Music" overraskende dukkede op.

Adresse: Peter Ramsing, Center for Spiseforstyrrelser, Harald Selmersvej 66, 8240 Risskov. Telefon 7789 4231. Mail: per@buh.aaa.dk

The Sound of Music – et klinisk eksempel

EKSEMPEL:

Det er første møde efter juleferien i min heterogene analysegruppe. Flere af gruppens medlemmer beskriver, hvordan de i julen har haft det skidt. Charlott fortæller, hvordan hun ikke "kunne passe sin egen forretning". Hun kom atter en gang ind i gamle mønstre med sin mor og sin tvillingesøster. Men hun kan ikke komme ud af det igen. Molle fortæller om, at hun faktisk for første gang i flere år havde en god jul med sin familie, men før jul havde hun været til samtale

---

Artiklen er baseret på et foredrag holdt på Nordisk Symposium i Gruppeanalyse med temaet: Musikken i gruppen, august 2004.

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

med rektor (hun er lærerinde), og han havde kritiseret en enkelt ting, og det var hun blevet slået helt ud af.

Hun havde følt sig uretfærdigt angrebet. Andre af gruppens medlemmer fortæller om, hvordan de er gået tilbage i gamle mønstre sammen med familien i forbindelse med julens familiesammenkomster. Jeg intervenserer i forløbet ved at foreslå, at det er, som om flere bliver fanget i gamle fælder, og måske var det mest overraskende, at fælderne stadig er der. Jeg påpeger, at både Charlot og Molle havde troet, at de var fri af fælderne, og bliver påvirket af, at fælderne stadig er der, og at de går i dem. Især Charlot syntes helt slået ud af, at hun ikke var fri for de gamle mønstre. Idéen om, at der er fælder, man kan blive fanget i, især hvis man ikke er opmærksom på dem, giver meget mening for flere af medlemmerne, og temaet uddybes. Charlot har svært ved at forstå, at hun ikke kan komme fri igen, når hun har indset, hvad det er, der er sket. Andre er frustrerede over, at de bliver ved med at blive fanget i gamle mønstre. Det er hen mod slutningen af mødet.

Jeg har i nogen tid siddet med et billede, der pludselig dukkede op fra en film, jeg så i julen: "The Sound of Music." Jeg oversætter i mit indre familien i filmen – familien von Trapp – til "familien fælde". Jeg siger: Al den snak om fælder har fået mig til at tænke på familien von Trapp i "The Sound of Music". Filmen blev vist i julen. Den illustrerer jo, hvor dominerende et familiemønster kan være. Kaptajnen – faderen – kører familien med militær disciplin, og det er meget svært for børnene at komme fri af.

Gruppen ser noget undrende på mig. De forstår ikke rigtig. Jeg indser, at familien von Trapp jo er tysk og ikke engelsk og derfor ikke betyder fælde, som den engelske oversættelse ville medføre. Jeg forklarer mig, og det giver så mere mening.

Efter gruppen hang billedet ved i mig. Havde fejltagelsen med oversættelsen en betydning? Og hvad betød det, at "The Sound of Music" dukkede op? Det kom som et pludseligt billede, nærmest som en påtrængende association. Havde det noget med temaet for det kommende symposium at gøre? Dette symposium skulle jo netop handle om musikken i gruppen.

Der er især en scene fra filmen, som blev ved at dukke op: Faderen – kaptajnen – er ramt af sorg over sin kones død. Han har forbudt musik og leg i huset. Men mens han har været væk, har guvernanten – novicen Maria – lært børnene både at synge og lege. Det fører til en ophedet diskussion mellem kaptajnen og Maria. Men pludselig høres børnenes sang med en gammel kendt melodi. Det vækker faderen af hans sorg, så han begynder at synge sammen med sine

børn. Det er en bevægende og romantisk scene. Men det fanger essensen af et forandrende musiksk lag – forstået på den måde, at musikken kan nå et lag i faderen, som det var svært eller umuligt at nå med ord. På denne måde bliver denne scene et billede på en forandrende intervention, som rammer et dybt og svært tilgængeligt lag. I gruppen havde billedet ikke den kvalitet og kunne ikke leve op til min intention om, gennem en metafor eller et billede, på samme tid at spejle de fastlåste mønstre, flere af gruppens medlemmer var fanget i, og berøre andre muligheder. Interventionen blev for overfladisk og fik ikke de dybe og de destruktive lag med. Det skabte således ikke en forandring, men billedet af den fastlåste familie von Trapp fra "The Sound of Music" opfangede måske alligevel en proces i gruppen. Det viste sig over de næste gruppemøder, at flere af gruppedeltagerne gik dybere ind i en bearbejdning af deres familiehistorie og relationer. Så det var, som om den påtrængende association i terapeuten alligevel opfangede noget dybt og centralt i gruppens matrix, men det blev ikke formidlet til gruppen på en tilgængelig måde. Hvordan kan sådanne billeder, der formentlig fanger dybe lag i gruppen, så håndteres, så de bliver terapeutisk aktive og forandrende?

Gruppens kommunikationsniveauer

S. H. Foulkes (1990) har beskrevet fem niveauer for kommunikation i gruppen:

1. Det almindelige niveau – gruppen som forum for udveksling af synspunkter.
2. Et overføringsniveau på et specifikt niveau – gruppen og deltagerne som overføringsfigurer.
3. Et projektivt niveau – et niveau med delobjekter og mere primitive forsvarsmekanismer.
4. Et kropsligt niveau – fysiske manifestationer, sygdom. Det beskrives kun sparsomt.
5. Et primordialt eller arkaisk niveau – det svarer til Jungs kollektivt ubevidste. Det kommer frem via universelle symboler, og gruppen repræsenterer arkaiske billeder: F.eks. Moderen (på et arketyrisk niveau).

Jo længere "ned" i niveau man kommer for kommunikation, jo mere viser kommunikationen sig på et nonverbalt plan med ubevidste kommunikationsprocesser. Foulkes foreslår, at ubevidste processer, som kendes fra individuel analyse, tilsyneladende kommunikerer og interagerer i gruppeanalytisk sammenhæng og derfor kan iagttages der. Foulkes indoptager dette i sit matrix-begreb, men

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

beskriver hverken det kropslige eller det primordiale niveau særligt fyldestgørende.

På det kropslige og det arkaiske niveau kan der røres noget nyt og forandrende i gruppen og den enkelte, men det er svært at gribe og holde fast i. Cox og Theilgaard har indgående beskæftiget sig med det arkaiske lag og de forandrende metaforer i deres bog "The Mutative Metaphors in Psychotherapy" (1987). Cox og Theilgaard har også vanskeligheder ved at beskrive det arkaiske lag på en konkret og logisk analyserbar måde. Dette lag af kommunikationen i gruppen og i den menneskelige oplevelsesverden er svært at beskrive i andet end metaforer og analogier og dermed på en mere indirekte måde. Cox og Theilgaard beskriver en metode, som de kalder "den æoliske metode". Denne metode beskriver på samme tid elementer af, hvad der sker i kommunikationen på det arkaiske niveau, og angiver anvisninger til, hvordan man kan komme dette lag for kommunikation i gruppen nærmere.

Den æoliske metode er navngivet efter den Æoliske harpe – vindharpen – som er kendt i mytologien og gennem tiderne. Det er en harpe, som hang fra en gren i træet, og dens musik blev dannet af vindens spil på dens strenge. Harpen er så sådan stemt, at den kan opfange den mindste brise og omdanne den til musik. Det er naturens musik. Navnet på harpen refererer til vindguden Aiolos fra den græske mytologi. Den æoliske metode søger således at få noget til at ske på en særlig måde, nemlig som det kort kan beskrives i et citat af Gaston Bachelard:

"But the image has touched the depths before it stirs the surface" (citeret i Cox og Theilgaard, p. xiii).

Det, som terapeuten ifølge den æoliske metode må fremkalde i gruppen, er billeder eller billedskabende metaforer, som kan "røre ved dybden uden at forstyrre overfladen". Ved at åbne sig mod poesien og det poetiske lag i gruppen kan disse billeder eller metaforer fremkaldes og få den æoliske harpe til at spille.

I den æoliske metode er der en søgning efter det, som Bateson kalder *mønstret der forbinder*. Både klient og terapeut deltager i denne søgning. For klienten involverer det grænsen mellem det bevidste og det ubevidste. En grænse som kan passeres med ord og billeder. Klientens historie kan være så forstyrret, at den er fortrængt til et område uden for verbal tilgang. Faktisk er det ofte denne påvirkning fra de fortrængte erfaringer/oplevelser, som fører til et behov fra klientens side til at få fortalt den forstyrrede historie og lære den at kende. Idéen

er, at billederne og metaforerne, som rører i dybet før overfladen, kan fremkalde dele af eller hele historien, som ellers er fortrængt. For terapeuten er det en dobbelt grænse. Det ene er at opdage og erkende mønstret, som forbinder. Det andet er at være til stede, når patienten opnår indsigt. Terapeuten er til stede i relationen både gennem en empatisk tilgang og i overføringen.

I oversigtform kan man sige, at den æoliske metode består som den optimale synergisme mellem tre dynamiske komponenter:

1. *Poiesis*: En proces, hvor noget kaldes til live, som ikke var i live før. Klienten kan ikke være tilvænnet det, som er nyt. Det nyskabte billede eller den nyskabte metafor sikrer den nødvendige ukendthed.
2. *Æstetisk imperativ*: Terapeutens oplevelse af "det passer sammen" eller "falder i hak" forbundet med en uimodståelig trang til at respondere på en klient på en særlig måde. Den oplevede sammenhæng er imellem fremkaldte associationer, som giver genlyd i terapeuten, klientens kliniske knibe og organiseringen af patientens indre verden. Med andre ord, konventionelle terapeutiske initiativer af fortolkende eller støttende natur bliver dannet og formet ved en høj grad af forfinet afstemthed gennem terapeutens associative resonans.
3. *Nødvendighedens øjeblik*: Et øjeblik af spirende dynamisk instabilitet, hvor den psykiske tilstand er sådan, at klienten er optimalt modtagende over for terapeutens initiativ. I analytisk arbejde indikerer dette "nødvendighedens øjeblik", at der er bud efter en mutativ (forandrende) fortolkning. I støttende arbejde refererer det til en spirende tilstand af psykisk fragmentering, og der er bud efter en stabiliserende forstærkning af de skrøbelige forsvarsmekanismer.

Når associationen tvinger sig frem og giver en oplevelse af en nødvendighed til at handle, er det vigtigt, at terapeuten ransager sig selv: Er der tale om modoverføringsreaktioner, eller er det en genlyd i terapeuten på den klangbund, som klientens fortælling har? Såfremt der er tale om det sidste, kan det give en overraskende resonans i terapeuten og association til poesi eller billeder, som, hvis de gives tilbage til klienten, kan bringe processen videre og give en mindre, men stabil forandring? Der er tale om billeder, som perciperes, de skabes eller dannes ikke bevidst eller med vilje. Cox og Theilgaard anvender meget citater fra Shakespeare, men lægger også op til, at mange andre kilder kan anvendes.

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

Det centrale er, at der er tale om en poetisk tilegnelse, som kan sammenlignes med, hvad der sker, når poeter er i et lag, hvor poesi kan opstå. Men der er ikke kun tale om poesi.

I klinikken kan det vise sig ved, at en "livssætning" omkring en klient perciperes. Når den først er opdaget, har den ofte en kvalitet af at kunne beskrive et livs-tema, en psykologisk grundbase, som ligger så dybt i personligheden, at den kan sammenlignes med en musikalsk nøgle, efter hvilken klientens liv spilles. Hvis terapeuten kan opdage dette, har han fundet noget andet end en reducerende kategori – der er snarere tale om et mobiliserende motiv. Den sædvanlige følge af en livssætning er tab af frihed og indespærring. Mange mennesker søger terapi, netop fordi de oplever denne mangel på frihed, at være en fange i eget fængsel og være bange for, at de aldrig kan slippe fri.

EKSEMPEL:

Et eksempel fra en gruppesession i den samme gruppeanalyse presser sig på. Dorrit fortæller, at hun har fået tilbudt et kursus og skal have en ny arbejdsfunktion, som kræver mere, og som hun gerne vil have. Men nu er hun igen blevet så deprimeret, efter hun har haft en længere god periode. Hun fortæller også en drøm: Hun stjal et eller andet – en mindre ting og hun bliver idømt 30 års fængsel! I drømmen er det, som om hun er yngre, fordi hendes søn, (som i virkeligheden er 12 år), i starten af drømmen kun er 2 år. Senere bliver han ældre. Hun møder også nogle veninder fra folkeskolen.

I nogen tid har jeg haft idéer om hendes dilemma. Hver gang hun begynder at få det bedre, tror hun, at jeg vil afslutte hende i gruppen. Hun er i tiltagende grad ved at forstå, at det kan være anderledes, at hun kan fortsætte i gruppen, selvom hun udvikler sig. Straks da jeg hører drømmen, tænker jeg på, hvordan hun har fortalt, at hun blev brugt af forældrene i deres egne interesser og ellers blev sendt ud i kulden, hvis de havde det godt sammen, og hvordan hendes far nærmest overvågede hende, da hun var i teenageårene. Livssætningen kunne hedde: "Jeg må ikke få det godt og bruge alle mine ressourcer, så dør far og mor. Jeg skal livslangt være et offer." Jeg sidder længe og overvejer, om jeg skal sige noget om dette. Det er sidste møde før sommerferien.

Bliver det mon ikke for voldsomt? Da hun på et tidspunkt spørger direkte, om hun mon har en depression, som skal behandles med medicin, syntes jeg ikke, jeg kan undgå at intervenere. Jeg intervenserer ved at påpege, at hendes drøm peger på, at hun er fanget i et fængsel. Hun kan komme 30 år i fængsel for en lille forseelse. Det er uklart, hvem som straffer hende. Jeg tror ikke på, at hun har en medicinsk behandlingskrævende depression, men at hun har fået et møn-

ster, hvor hun angriber sig selv, hver gang hun er ved at udvikle sig og bruge sine ressourcer. Det er et slags masochistisk mønster, hvor hun sætter sig i en offerrolle, som er skabt af hendes historie. "Du mener, jeg må ikke have det for godt, så går det galt?" responderer hun. Og der tales lidt mere, inden mødet afsluttes. Bagefter var jeg i tvivl, om hun blev krænket, som hun har været så mange gange før, mon ikke jeg skulle have valgt et andet ord end masochisme, selvom Dorrit elsker de fine psykologiske ord?

Men det viser sig efter ferien, at det har givet anledning til, at hun ser sig selv anderledes, og hun har i ferien mange gange tænkt over dette mønster med masochisme og offerrolle.

I eksemplet er det drømmen, som fanger de dybe lag og bringer det forandrende billede ind i gruppen, et billede, som åbnede forbindelsen til noget andet end en ny krænkelse. En forbindelse – i hvert tilfælde til en del af hendes fængslende livssætning. Selve interventionen indfører ikke nye billeder eller metaforer, men opleves at være drevet af "nødvendighedens øjeblik" og et "æstetisk imperativ".

Dorrit fik drejet sit perspektiv, og denne hændelse i hendes liv med gruppen kan ikke ophæves. Hendes fortælling er forandret. Og når fortællingen forandres, forandres fortælleren. Og når en fortæller i gruppen forandres, forandres hele gruppens fortælling. Man kan sige, at gruppedeltagerne fortæller sig ind i og skaber hinandens og gruppens univers. *Poiesis* hjælper til en forandring i klienten, men effekten er først rigtig tydelig, når den tematiske livssætning erkendes, og der er mulighed for at forandre den. Dorrit mangler stadig helt at forstå, hvem der var hendes første fangevogtere, hvad hun har impulser til at gøre ved dem, og hvad hun blev straffet for.

Der går en del forud i terapeuten, før der kommer et respons i form af et billede, en metafor eller et citat ud i gruppen. Terapeuten holder den psykodynamiske forståelse og egne associationer sammen, imens han hører på klienten. Han venter, indtil den rette formulering dukker frem. Men det er sådan, skriver Cox og Theilgaard, at "der er ikke noget teknisk ord, som helt præcist kan beskrive, hvad der sker indeni terapeuten, når han venter" (1987, p 53). Følgende citat fra et brev af Keat skrevet i 1817 fanger noget af det, som sker i terapeuten, når han venter:

"several things dove-tailed my mind, and at once it struck me what quality went to form a Man of Achievement especially in Literature and which Shakespeare

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

possessed so enormously – I mean Negative Capability, that is, *when a man is capable of being in uncertainties, mysteries, doubts, without any irritable reaching after fact and reason*” (Ibid, p. 63).

Det vanskelige ved metoden er at få billederne, metaforene, litteratur- eller poesi-citaterne naturligt ind i samtalen. Det er lettere, men også mindre effektivt at komme med et forklarende billede. Denne forskel kan uddybes med nogle eksempler.

EKSEMPEL:

I en supervision af en legeterapi af en elektiv mutist går det først lidt trægt. Supervisanden fortæller om, at afslutningen af terapien nærmer sig, og hvordan det er svært for forældrene, men tilsyneladende ikke for pigen. Hun fortæller så om, hvordan en heks i legen udsættes for en del forfærdelige ting. Som supervisor har jeg hørt på fortællingen uden rigtig at blive vakt og er ved at falde lidt hen. Men da heksen kommer ind i billedet, slår en tanke ned i mig. Det er terapeuten, som er heksen! Jeg bliver kaldt til stede på en helt anden måde, dagens træthed er væk. Og med et glimt i øjet siger jeg til supervisanden: ”Er der også lidt heks i dig, M?”. Hun får røde kinder – hvad mener jeg? Det dæmrer for hende. Jeg taler om legeterapien. Det bringer supervisionen til en anden dybde.

EKSEMPEL:

Til forskel herfra sker der noget andet i en gruppediskussion af legeterapi, hvor en artikel af Winnicott om kreativitet er til diskussion. Temaet i diskussionen er: Hvordan sker forandring i terapi? Pludselig opstår der et billede i mig som underviser. Billedet er fra Indiana Jones filmen: ”The Last Crusade”, hvor helten og hans far jager den hellige gral. Faderen er blevet skudt og er ved at dø, og gralen skal nu findes for at redde ham. Den tredje prøve, helten skal bestå, er at passere en dyb afgrund. Der er hentydninger til, at han måske kan gå over, hvis han tror. Han tager det første skridt ud i tomrummet, og der viser sig at være en gennemsigtig bro, som kan bære ham. Dette billede er jo kraftfuldt, men bliver i diskussionen brugt mere pædagogisk end direkte ind i en dialog, som det var tilfældet i supervisionen.

Selvom dette eksempel er taget fra en gruppeundervisning, kunne det lige så let være taget fra en terapisesion, hvor noget lignende kunne ske. Billedet af

den usynlige bro står for mig som et billede, der på en meget illustrativ måde viser, hvordan det må være at bryde et gammelt – måske arkaisk mønster – og tage det første skridt på en ny vej. Et billede som stiller spørgsmålet: Falder jeg i afgrunden, eller kan og vil gruppen bære mig?

Den æoliske metode rummer således mange terapeutiske muligheder. Det er min erfaring, at gruppen skal have et vist modenhedsniveau, for at den æoliske tilgang i større grad kan rummes og anvendes. I nye grupper og i grupper med store omskiftelser kommer selve gruppens dannelse og udvikling til et fælles terapeutisk projekt i forgrunden for terapeutens opmærksomhed og interventioner. Den æoliske metode og brugen af billeder og metaforer kan anvendes i gruppens udviklingsproces, men en større del af gruppens kommunikation foregår på de mindre arkaiske kommunikationsniveauer. Foulkes (1990) beskriver, at de forskellige lag af kommunikationsformer angiver et hierarki for interventioner i gruppens udvikling. I gruppens tidlige liv skal interventionerne derfor mere være rettet mod overføringsniveauet og det projektive niveau.

Det arkaiske niveau er allerede fra starten aktiveret, men på det tidlige stadie i gruppens udvikling er det meget vanskeligt at bevidstgøre. Bevidstgørelsen er en mere kontinuerlig proces, som efterhånden kan rummes i den mere modne gruppe. Men det er vigtigt hele tiden at have øje for hele den dynamiske proces i gruppen. Med Foulkes' egne ord:

" We proceed from the surface and the phenomenology, the experience. What is surface changes as the group progresses. Here again the key as to what is the most relevant meaning at any time is provided by the group itself." (1990, p 182)

I de tidlige gruppefaser er det især to forhold, man skal være opmærksom på. Det ene er, hvordan de enkelte medlemmer knytter sig til gruppen. Det andet er, om gruppen gennemspiller konfliktstadiet, som indeholder skiftet fra først og fremmest at fokusere på terapeuten som den, der indeholder den terapeutiske kraft, til at erkende gruppens (inklusive terapeuten) terapeutiske potentiale. Dette er en forudsætning for, at gruppen udvikler sig til at bære det fælles terapeutiske projekt. Et projekt som er beskrevet som *gruppeselvet* (Karterud og Stone, 2003).

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

Tør vi spille sammen? Tilknytningsmønstre og nye tanker inden for tilknytningsteorien

Mange forskellige forskere har vist, at den sikre tilknytning i barndommen er stærkt associeret til den voksnes måde at fortælle sin tilknytningshistorie på – i et sådant tilknytningens narrativ viser der sig bl.a. en sammenhængende og nuanceret tankegang og fortælling. På samme måde er den usikre tilknytning stærkt associeret til den voksnes tilknytnings narrativ, men med en større variation i præcist, hvordan sammenhængen er. Tilknytningsmønstrene viser sig ifølge Fonagy (2004) ikke kun i abstrakte strukturer, som f.eks. en sammenhængende tankegang, men i endnu højere grad i den måde vi behandler vores egne tanker og overbevisninger eller hele vores mentale liv på. F.eks. er det holdningen over for det mentale liv, som er det mest slående ved et interview med en person, som falder inden for en bestemt kategori af de usikkert tilknyttede (dismissing type). Denne person har en holdning om, at personens egne tanker og følelser ikke har værdi og skal nedvurderes.

Mange af de personer, der deltager i terapeutiske grupper, vil have et usikkert tilknytningsmønster. Måden, de knytter sig på, men især det narrativ, de har om sig selv, får betydning for, hvordan optagelsen i og tilknytningen til gruppen kommer til at foregå. Udfordringen for gruppen er, at den skal skabes som en sikker base af en flok deltagere, som sjældent er sikkert tilknyttede.

Fonagy mener, at menneskelig tænkning ikke er særlig godt karakteriseret som noget, der er styret af logiske regler, men snarere styres af internalisering af handlesekvenser og analogier. Han bringer en idé fra studier af semantik frem: Al tænkning er afhængig af ubevidste metaforer! Lakoff og Johnson (1999) har peget på, at metaforer ikke kun er lingvistiske udtryk, men snarere reflekterer en "underliggende begrebsmæssig struktur". Når vi f.eks. anvender udtryk, såsom: "vores forhold er kommet ind i et dødvande", eller "vores forhold er ude i et stormvejr", eller "vores forhold er kørt af sporet", kan alle udsagnene samles i en begrebsmæssig metafor om "et forhold som en rejse". Lakoff og Johnson mener, at disse begrebsmæssige metaforer repræsenterer et nøgleområde i det mentale livs arkitektur.

Metaforer kan udtrykke førbevidst indhold gennem et visuelt gestik-sprog. F.eks. kan dét at "holde fast i en idé" visuelt repræsentere barnets reflektoriske greb i omsorgspersonen. Men det er på et ikke-bevidst plan, og det meste af tiden er vi ikke klar over denne sammenhæng. Den omvendte proces kan også fore-

komme. Igennem en metafor kan vi "holde fast på en idé", og på et dynamisk ubevidst plan kan vi genopleve noget af den legemliggjorte sikkerhed, der satte os i stand til at holde fast i den sikre tilknytning til omsorgspersonen. Det giver så en metaforisk mening til en kognitiv handling (at holde fast på en idé), som perciperes ubevidst på det kropslige niveau. Disse forhold gemmer sig i sprogets melodi og gestik, som kan aktivere kropslige tilstande og bevægelser som f.eks. at holde, tage om, skubbe væk eller slå. Fonagy foreslår således, at spædbarnets tilknytningserfaring er reflekteret i den voksnes narrativ og gennem den metaforiske struktur af sproget. Altså en struktur som rummer mere end sproget.

Overført til gruppen må man således være opmærksom på, hvordan især nye medlemmer håndterer tilknytningen til gruppen. Som oftest er det, der kan iagttages, dybt indarbejdede forsvarsmønstre, som må ses både som en gentagelse af tidlige tilknytningsmønstre og som et mønster, der skal holde længslen efter en sikker og autentisk relation i live. Det kan give en ekstra dimension til denne analyse, hvis man som terapeut lægger mærke til den sproglige melodi i den enkeltes udsagn og på, hvordan tanker og følelser håndteres. Det er et fokus mere på melodi og den måde, personen forholder sig til egne tanker og følelser på, end på indholdet i det, som bliver sagt.

Hvem holder sammen på orkesteret? Gruppeselvet

Gruppeselvet er som tidligere beskrevet defineret som et kollektivt projekt. Det fælles projekt for en gruppe i analyse er at fremme selvforståelse og selvudvikling. Det stiller krav til deltagerne i gruppen om, at de er med til at bære gruppens projekt, og såfremt dette stadium ikke er nået, er det et centralt arbejds punkt. Her er det min erfaring, at det kan kræve en direkte påpejning og udfordring af deltagerne at være med i projektet. I nogle grupper er dette mere nødvendigt end i andre, da det kan være forskelligt i forskellige grupper, i hvilken grad nogle af gruppemedlemmerne af sig selv påtager sig arbejdet med at få skabt en kultur, som kan bære det kollektive projekt – en kultur, som kan skabe grundlaget for et udviklet gruppeselv.

Det som Karterud og Stone (2003) kalder gruppens diskursive selvobjektfunktion kan rumme de metaforiske og billedskabende udvekslinger i gruppen. De beskriver, at det at deltage i en gruppes samtale eller diskurs, som er så rig på både kognitive og affektive perspektiver og nuancer, kan give en styrkelse og på den måde udøve selvobjekt-funktion. Denne konversation, som sætter individet i stand til at forstå mere både intrapsykisk, interpersonelt og på et gruppeplan,

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

kan ikke tilskrives enkelte individer. Det er en supraindividuel diskursiv begivenhed – gruppens diskursive selvobjektfunktion. Der beskrives her et komplekst område, der forsøger at indfange, hvor meget materiale og hvor mange måder der er at fokusere på det, som foregår i en gruppe.

Jo mere sproget i psykoterapi har et kognitiv-affektivt udtryk, jo nærmere er det på arkaisk sprog. Arkaisk sprog beskriver ofte basale oplevelser som at være fyldt eller være tom, at være varm eller kold, at være holdt i favn (at være elsket) eller at være afvist. Det arkaiske sprog er kendt fra græske myter, islandske sagaer, bibelen og tilsvarende værker. Det er et kondenseret, kortfattet, direkte, kraftfuldt, levende, ræsonnabelt og affektladet sprog. Ligesom poesi ikke er det, der bliver sagt, men en måde at sige det sagte på, er arkaisk sprog en måde at vægte ordene med kadencen af tidligere skæbner. Det arkaiske sprog kan komme i et glimt eller være et tydeligt skifte i den måde, dialogen føres på i gruppen. Det kan illustreres med følgende eksempler.

EKSEMPEL:

Først et glimt: Onsdag morgen i en modificeret gruppeanalyse for kvinder på vej ud af anoreksi siger AB, som næsten er postanorektisk, under en samtale om, at hun æder for meget is: "Det kan være, det er istid." Hun beskriver det først som en tid efter "chokoladetiden" hvor hun spiste meget chokolade, men det rammer med det samme et andet niveau, nemlig den historiske istid og samtalen kan uddybes med, at istiden var en tid, der var med til at forme Danmark, og dermed kan der metaforisk tales om både den ydre og den indre verden på samme tid.

EKSEMPEL:

Skiftet i gruppens samtale viste sig i en session, hvor der udvikler sig en debat i mellem Dorrit og Lars Ole om, hvordan man kan slanke sig. De er begge meget store. Det bliver mere og mere diskussion og mindre og mindre følelse. Pludselig siger Jes – som ellers er et meget tavst gruppemedlem: "Jeg er mæt nu!" Det overrasker gruppen og stopper især Dorrit, som har snakket sig væk fra sig selv, og åbner for, at Jes uddyber sin historie med afsløringer af materiale, som han ikke før har været inde på.

I eksemplet med Jes bliver det tydeligt, at udsagnet rummer flere niveauer. Umiddelbart siger han: Det er for meget – hold din mund, Dorrit. Det rammer også et andet lag, der kommer frem i og med, at han uddyber sin historie på en måde, han ikke har gjort før i gruppen. Dette andet lag, som rummes i udsagnet:

"Jeg er mæt nu", rammer et fysisk/kropsligt lag. Det er en metafor til gruppens samtale og måske især samtaleform og samtidig et kropsligt udsagn, som også indeholder et arkaisk element.

Det kropslige niveau – en indgangsport til det primordiale lag?

Det er svært at bevæge sig på det arkaiske niveau og samtidig fastholde sprog og overblik over, hvad der foregår. Men det kropslige kommunikationsniveau og en bedre forståelse af den kropsligt forankrede kommunikation kan være en ny adgang til en udforskning af det primordiale lag.

Ferrari (2004) antager, at sindet begynder at fungere i og med den første modtagelse og registrering af en sensorisk perception. Der er et subjekt, apparatet, der registrerer, og der et objekt, som registreres: Dette objekt udgøres både af den fysiske krop og sansningerne fra denne. Forudsætningen for, at barnet kan udvikle sit mentale apparat, som kan registrere og rumme bombardementet af sensoriske perceptioner, er, at moderen er til stede med sit sind og hendes essentielle "reverie-funktion", som ideelt set karakteriseres ved at være positiv, nærende og i stand til at metabolisere barnets oplevelsestilstande – også de smertefulde. Hele den mentale aktivitet kan derfor betragtes som havende en containing-funktion for sansninger og følelser, som har den natur, at de kun kan mærkes eller opleves.

Ferraris model er forskellig fra f.eks. Klein, Bion og Winnicott, ved at det psykiske objekt bliver en oplevet tilstand i barnet. Det kan eksemplificeres med denne situation: Et nyfødt barn skrider, fordi det venter på, at moderen giver det føde. Her er det psykiske objekt barnets sult. Det er det, som barnet må forsøge at håndtere. Det er altså barnets måde at forholde sig til de forskellige sansetilstande (mæt, varm, kold, sulten, søvning, osv.), som er centrale. Hver sansetilstand kan være lystfyldt/behagelig eller smertefuld. Barnet har til opgave at skelne imellem alle disse sansetilstande uden at blive overvældet og lære at udtrykke disse oplevelser/erfaringer, så det kan kommunikere dem til sig selv og andre. Det har her brug for moderens reverie-funktion for at blive i stand til dette. Objektet for det mentale er således kroppen med dens uendelige og uforudsete ytringer.

Udviklingen af tænkningen baserer sig således ifølge Ferrari på to systemer: Enkeltsystemet, som forenklet sagt er personens forhold til sig selv og sin krop med dets sansninger og emotioner, og dobbeltsystemet, som er relationen ud

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

i verden, men som også indeholder en modtagende og registrerende mental funktion, som i første omgang udøves ved hjælp af moderens reverie-funktion. Man kan sige, at det er en relation mellem barnet med dets krop, sansninger og begyndende mentale funktion og moderen og hendes mentale apparat, som bliver en forudsætning for, at barnet kan udvikle sig fra det fysiske (ren krop) til krop og tænkning. Billedligt set beskriver Ferrari, at enkeltsystemet – personens forhold til sig selv – sker i en vertikal relation, og dobbeltsystemet – personens forhold til andre – sker i en horisontal relation. Systemerne fungerer både autonomt og i en nødvendig gensidig udveksling.

Ferrari beskriver, at når udviklingen er gået skævt, kan det vise sig klinisk ved to forskellige tilstande:

1. Personen er præget af meget kunstfærdigt udviklede abstrakte fantasier (fantasi og ingen krop).
2. Personen har hovedsagelig kropslige fantasier, som er baseret på fysiske sensationer, men med et meget lille rum for symbolsk leg (megen krop, lidt tænkning).

Især ved den første situation er Ferraris model i det analytiske arbejde at fokusere på klientens forhold til sig selv både som krop og psyke. Målet er at skabe en "omvej", som giver personen nye muligheder for at tænke og kunne rumme sig selv. Det er genskabelsen af en funktionel relation mellem tanker og kropslige sensoriske data.

Ved arbejdet i den vertikale akse får terapeuten en reverie-funktion tilsvarende moderens, og ved hjælp af bl.a. den metaboliserende funktion og terapeutens verbaliseringer af det, som sker, bliver klienten efterhånden i stand til at genskabe en funktionel relation mellem kropslige sensationer, følelser og tanker. I terapeutens tilstedeværelse bliver modtagelse og registrering mulig, og udviklingen af tænkning kan komme i gang. Der arbejdes altså med klientens relation til sig selv, og terapeuten bidrager med sin reverie-funktion. Herved kan der skabes en "omvej".

EKSEMPEL:

Fra en gruppe med kvinder, som har eller har haft anoreksi. AB fortæller om sit besvær med at spise og holde ved behovet for tilstrækkelig næring, når hun er alene. En aften er det lykkedes for hende, og hun siger: "Jeg sov igennem." Hun hører selv udtrykket, da hun siger det. Hun oplever, det er pinligt, fordi det føles som at være et lille barn. Men andre i gruppen genkender det. Gruppen

har her reverie-funktion. Hun kan modtage, registrere og tænke om det. Denne funktion kan stadig forsvinde, når hun er sig selv.

Opdelingen i de to kliniske tilstande kan faktisk også være en kommentar til, hvordan man kan nå dybere i forsøget på at anvende den æoliske metode og slå det primordiale lag an. Hvis billederne bliver for abstrakte og uden en sammenhæng med det kropslige niveau i gruppen, har de ingen særlig effekt. Det var risikoen i det eksempel, jeg gav med den usynlige bro på det sidste korstog. Hvis der kun tales om kropsligt bundne symptomer og forståelsen af disse, risikerer man, at tænkningen ophører. Billederne og metaforerne må altså tage deres udspring i det, der foregår også på det nonverbale niveau i gruppen, men også på nogle særlige dele af det sproglige niveau, nemlig rytme og tempo. Jeg har allerede været noget inde på Fonagys uddybning af ubevidste metaforer som strukturerende for tænkningen og sprogets melodi og gestik. Disse forbinder sig til tidlige rytmer og udvekslinger imellem barn og omsorgsperson i den tidlige og før-sproglige oplevelsesverden. Og det er denne omsætning ind i dagligdagen i gruppen, som er nødvendig for, at den æoliske metode kan anvendes. Terapeuten skal ikke være poet, men åbne sig mod det poetiske lag og den poetiske induktion. Terapeuten skal ikke være musiker, men være musikalsk i den forstand, at han eller hun kan åbne sig for hele repertoire, som spilles i gruppen.

Afrunding

Som gruppeanalytikere kan vi ikke komme uden om det kropslige aspekt, hvis vi skal fange hele musikken i gruppen. Og det kan være en udvidelse af den tilgang, som vi kan anvende i vores gruppeanalytiske terapier, hvis vi både tænker vertikalt og horisontalt. Især fokus på det vertikale plan, altså personens relation til sig selv, til sin egen krop, sanser, følelser og tanker, kan efter min mening være et konstruktivt og nødvendigt fokus. I den gruppeanalytiske sammenhænge lægges der megen vægt på det horisontale plan, som i en gruppe kan siges at være planet for den interpersonelle udveksling og for gruppen som helhed. Pointen er, at der i perioder må lægges vægt på den enkeltes relation til sig selv – altså den vertikale relation. Der er her tale om, at personen forholder sig til sig selv, sin egen krop og dens sansninger. Gruppen kan yde en rummende reverie-funktion. For terapeuter, der anvender "billedtænkning", kan selve billedet med at tænke i et vertikalt og et horisontalt plan være strukturerende for interventionerne i gruppen. I en gruppe vil der altid være tale om en vekselvirkning imellem disse to planer med skift imellem, hvad der er i figur, og hvad der er grund.

The Sound of Music, den Æoliske harpe og jagten på kreativitetens kilde

Når det drejer sig om metaforer, bliver de kun forandrende, hvis de er forbundet med en fysisk fornemmelse af at overskride en grænse. Nogle gange sker det spontant, og reaktionen kommer først bagefter, men hvis terapeuten venter på nødvendighedens øjeblik, har det et kropsligt aspekt, og timing af interventionen er forbundet med at følge gruppens rytme, samtidig med at det bringer noget legende ind i terapien, og såfremt der er tale om egentlig leg, er der heri hele tiden noget nyt forstået på den måde, at man ikke ved, hvad der følger. Især i legen mellem to eller flere opstår det kreative. Leg har også sin rytme og kan vokse i et crescendo for herefter at stilne af og gå tilbage til det kendte tema for en stund, før en ny overskridelse igen er mulig.

Terapeuten kan ikke lege alene i sine grupper. Som Winnicott (1990) siger: "Psykoterapi foregår i et felt, hvor to legeområder – patientens og terapeuten – overlapper hinanden. Psykoterapi har at gøre med to mennesker, som leger sammen" (Ibid, p. 50).

Winnicott påpeger, at hvis klienten ikke kan lege, må terapeuten hjælpe ham til at lære det. Forudsætningen for dette udsagn må være, at terapeuten er i stand til at lege. Så hvis terapeuten ikke kan lege, må han/hun lære det! Leg skal her forstås i en bredere betydning end børns leg. Og det er i legen, at det kreative kan opstå og fremkaldes. Så kreativitetens kilde er i processen, hvor der i den gensidige udveksling skabes noget nyt, som ikke var kendt på forhånd. Og lad mig til slut vende tilbage til begyndelsen. Billedet fra "The Sound of Music" blev fremkaldt af gruppen i terapeuten. Men måske blev det aldrig helt gruppens billede. Det, som snarere var det fælles kreative, var terapeuten fejloversættelse af familiens navn fra filmen. Netop dette aspekt rummede noget af det forstyrrende fra det, som gruppen talte om. Tingene er ikke kun, som de ser ud og bliver navngivet. Hvis man som terapeut for alvor vil kaste sig ud i at anvende forandrende metaforer i gruppens samtale, må man være åben for, at fejltagelser også kan ramme dybe lag i gruppen, selvom det samtidig er udtryk for terapeuten mangler på at være en perfekt og ideal figur. Bevidste fejltagelser vil ikke virke, men overraskende fejltagelser, som åbent erkendes og undersøges, kan rumme et forandrende og kreativt aspekt.

Litteraturliste

- Cox M., Theilgaard A. (1987): *Mutative Metaphors in Psychotherapy*. The Aeolian Mode. Tavistock Publications, London.
- Ferrari A. B. (2004): *From the eclipse of the body to the dawn of thought*. Free Associations Books, London.
- Fonagy P. (2004): Det refererede er fra et foredrag: The status of the concept of representation in attachment theory and in psychoanalytic thought: The changing face of a controversy, 43rd IPA Congress in New Orleans. I øvrigt kan henvises til: Fonagy P.: *Attachment Theory and Psychoanalysis*, Other Press, New York 2001.
- Foulkes S. H. (1990): *Selected papers*. Karnac Books, London.
- Karterud S., Stone W. N. (2003): *The Group Self: A Neglected Aspect of Group Psychotherapy*. Group Analysis, Vol 36(1): 7-22.
- Lakoff G., Johnson M. (1999): *Philosophy in the Flesh*, Basic Books, New York.
- Winnicott, D. (1990): *Leg og virkelighed*. Hans Reitzels Forlag, København.

Når musikken stilner:

Skammens betydning i en analytisk gruppe

Matrix 2005; 3, s. 250-260

Wendy Hanson

A thin ice

Covers my soul

My body's frozen and my heart is cold

And still

So much about me is raw

I search for a place to unthaw

"Outside Myself" (K.D. Lang)

Improvisasjon er spontant samspill hvor innlærte og regelstyrte fraser legges tilside. I likhet med jazz, kan en velfungerende analytisk gruppe skape kreativ og resonerende diskurs. Artikkelen beskriver hvordan skam som affekt kan både begrense så vel som fremme improvisasjon i gruppens samspill og hvordan dette kan manifestere seg i gruppens terapeutiske prosess. Gjennom gruppens samspill vil skam aktualiseres og påvirke andre affekter. Videre, vil skam kunne føre til ulike gjenkjennbare beskyttelses strategier fra det enkelte medlem, som har innvirkning på interaksjonen i gruppen. Det argumenteres for at det er viktig for gruppeanalytikerens å identifisere raskt skammens ulike manifestasjoner for å kunne intervensjonere og for at gruppeanalyse blir et velegnet behandlingstiltak for å mildne skammens smerte.

Adresse: Post boks 352 Sentrum, 4303 Sandnes, Norge,
e-mail: w-hanson@online.no

Improvisasjon i grupper

Gruppeanalyse har som sitt sentrale premiss at gruppe-medlemmer spontant deler sine opplevelser av hverandre og gruppen. Det er en "asosial" aktivitet, hvor en del sosiale normer og regler er satt til side for å fremme felles vekst. Instrumentet man spiller på er seg selv, og musikken som oppstår kan lett være preget av innlærte, kjente stykker. Det er imidlertid en forventning i metoden om improvisasjon, at musikk oppstår spontant i nye og hittil ikke utprøvde variasjoner. Musikken i analytiske grupper kan variere. Gruppens prosess er melodien. Innholdet i det som uttrykkes i gruppen er "tekster" til melodien og gjentatte elementer er et tema i musikken. Det er min påstand at noe av det som kan påvirke improvisasjon i gruppen er gruppens forhold til skam som affekt.

Gruppeanalytikerens har som sitt anliggende å belyse ulike fenomener som kan hindre det frie samspillet i mellom gruppens medlemmer. Det er vanlig å betrakte mangelfyllt meddelelse som motstand, eller som ubevisste nivåer i gruppens psykologiske verden (Foulkes & Anthony, 1957). Intrapsykiske årsaker til tilbaketrekking fra gruppens samspill drøftes av bl. annet Ormont (2004) med sin beskrivelse av gruppens "isolate" og av Behr (2004) ved "isolatindividet". Begge understreker en slags emosjonell og interpersonlig ubehjelpelighet hvor andre gruppe-medlemmer er forsiktige i interaksjonen med disse personene og hvor spesielle hensyn må tas av gruppeanalytikerens for å inkludere disse i gruppen. Fenomenet som beskrives på individ nivået, nemlig "isolat" rollen, kan også betraktes som mellommenneskelig interaksjon som er preget av skam.

Den alminnelige subjektive opplevelsen av skam

Når en spør mennesker i terapi om de har kjent skam, vil de fleste ofte benekte at de har kjent noe slikt. De vil kunne lett fortelle om å bli "flau", men vil ikke fremholde at de har kjent selve skam. Hvis en så spør de samme menneskene om hvordan de har opplevd å ikke nå sine mål eller hvordan de har opplevd å bli avvist av en de holder høyt, vil de kunne beskrive følgende: å føle seg liten, mindreverdige, ensom, vemmelig, eller som om noe er galt med dem selv. Mennesker flest anser ikke disse opplevelser til å være "skam". Vi mennesker påpeker ofte at ingen andre har kritisert oss når vi føler oss slik. Det er vanlig at folk mener at kritikk fra andre utløser skam hos oss og fører til forlegenhet. Som en konsekvens av den indre opplevelsen av å føle seg mindreverdige, defekt eller ensom, er det høyst uvanlig å dele skam med andre. Denne tilbaketrekkingen og mangelen på åpenhet kan forsterke opplevelsen av at selve følelsen

Når musikken stilner

er "feil". Å begynne å avdekke selve denne "feilfølelsen" blir ofte forbundet av mange med å bli avslørt.

Skam oppleves som lammende. Det er en frykt for å bli satt utenfor fellesskapet, å være udugelig eller å bli sett på som en som har lidd et nederlag. Skam fører til taushet, mangel på kontakt (særlig blikkontakt) og avstand mellom to eller flere personer. Det er relativt lett å "lese" skamfølelse gjennom nonverbal kommunikasjon i gruppen, for eksempel, den fysiske holdningen, rødme, ansikt og øyne som vendes bort og ned, paralysert kropp og liten evne til å respondere og tenke klart.

Skam som begrep er omfattende og Gilbert (1998) påpeker at i tillegg til ulike teoretiske perspektiver, kan dets ulike deler og mekanismer beskrives. Disse inkluderer blant annet interne variabler hos individet (for eks. emosjon, kognisjon, syn på seg selv, atferd og handlingsmønster), relasjonelle aspekter og kulturell sædvane relatert til status og privilegier.

Affekt teori beskriver skam som et fenomen med både intra- og interpsykiske røtter, gjennom en inkorporering av de nevrobiologiske forutsetningene i individet som farger mellommenneskelige læring og utviklingen av selvet (Nathanson, 1996). Dette perspektiv er i tråd med Kelly (1996) som beskriver skam som en medfødt regulerende mekanisme som skaper en slags balanse mellom forsøk på å oppnå positiv affekt (særlig gjennom kontakt med en annen) og nederlag i dette forsøket. I den videre diskusjonen vil skam defineres som en affekt med psykobiologiske komponenter som kan forsterke andre affekter, og som har betydning for interpersonlige erfaringer som danner grunnlaget for og vedlikeholder en opplevelse av selvet.

I følge Berge og Pallesen (2004), som har videreutviklet et kvantitativt måleinstrument for denne affekten, "internaliseres [skam] når skamerfaringer over tid etterlater seg vedvarende og globale negative selvoppfatninger." (s.360). Dette mener forfatterne demonstrerer at skam har nær forbindelse med selvfølelse. Cook (1996) redegjør for forbindelsen mellom den internaliserte skam som målt ved ISS (Internalized Shame Scale) og flere diagnostiske tilstander. Spesielt interessant er funnet der tilknytningsmønster (det vil si tidligere relasjons erfaringer) kun påvirker opplevd psykologisk ubehag gjennom internalisert skam. Med andre ord, erfaring med andre mennesker kan være ubehagelig, men blir først hemmende i nye situasjoner når skam oppleves som at selvet blir tilskrevet det som forårsaker vanskene med andre mennesker.

Ikke all skam er uhensiktsmessig. Schneider (1987) beskriver den vesentlige funksjonen skam har for menneskers moral og evne til å skjerme sitt private liv samt respektere andre. Skam er det som avgrenser indre opplevelser fra å bli "grafset i" av omverden. Vanlige områder som beskyttes gjennom en sunn skamopplevelse er fødsel, død, kroppens funksjoner, seksualitet, og tro. En annen positiv funksjon beskrevet av Nathanson (1987) er skam som temmer det narsissiske selvet slik at en ikke risikerer å ta for stor plass i sosiale sammenhenger. Dermed er det viktig å betrakte denne affekten som en del av et naturlig følelsesregister, som kan ha konstruktive så vel som destruktive følger for individet.

Skam som fokus for gruppeanalytikerens

Har det noe for seg å fokusere nærmere på skam og dets relasjon til selvet for gruppeanalytikerens som observerer mellompersonlige prosesser i grupper? Kan skam belyst gjennom affekt teori tilføre gruppeanalysen noe av verdi i forståelsen og tilnærmingen som intervensjonerende terapeut? Ettin (1999) understreker hvor viktig det er for gruppeanalytikerens å være oppmerksom på sårede følelser som oppstår hos gruppe medlemmene. Han betrakter dette som narsissistiske skader og minner om at terapeuten har en spesiell rolle i å hjelpe andre til å ikke miste ansikt i den offentlige plassen en gruppe er. Gjennom å kunne forstå og analysere hva som kan ligge bak det "tapte ansiktet" og se på dette som affekten skam som må håndteres av alle i situasjonen, vil gruppens fungering kunne berikes. Karterud (1999) redegjør for selvpsykologiens (inkludert moderne affekt teori) relevans for gruppeanalyse. Han slår fast at "gruppeanalytikerens må kjenne til moderne affekt teori" (s. 335), ikke fordi man anvender direkte teknikker for affektbevissthet, affekt differensiering eller reorganisering av indre forestillinger knyttet til affekt, men fordi dette er sentralt for utviklingen av en gunstig gruppekultur. Der hvor affekten fremheves som viktig er det mulig å øve i å forholde seg til den som gruppe og ny mening kan skapes som styrker et sannere selv hos gruppen og dens medlemmer.

Affekt teori synes velegnet som kilde til flere nyanser for gruppeanalytikerens egen referanseramme. Denne teorien hevder at skam er medfødt, basalt for samspillet i mellom mennesker, og understreker skammens allestedsnærværende kvalitet. Mennesker beskrives med ulike forutsetninger for å forholde seg til selve affekten skam. Dette har stor betydning for hvor lett det er å forholde seg til skam slik at en kan gjøre nytte av den i utviklingen av selvet gjennom relevant selvkritikk. Dette perspektivet utvider mulige forståelsesmåter for analytikerens

Når musikken stilner

å anvende når en ser at samspillet "går i stå". Ved affekt teoriens integrasjon av den psykobiologiske, intrapsyriske og mellompersonlige elementer relatert til skam, er det lettere å spesifisere hva som utspiller seg i gruppens matriks. Å identifisere skam og dets manifestasjoner som det som forhindrer diskurs, representerer et annet perspektiv som kan gi flere måter å forstå interaksjonen på og som leder til intervensjons muligheter. Dette perspektivet gir gruppeanalytiker anledning til å betrakte skammens positive sider i samspill, nemlig de sosialiserende aspekter som ivaretar menneskets intimitets sfære og regulering av balansen i mellom egne og andres interesser.

Skam i analytiske grupper

Skam merkes i møte med andre og seg selv i relasjon til andre. I samvær med andre eksisterer det en vedvarende mulighet for å oppleve skam på nytt. Videre, kan selvfølelsen være mer eller mindre truet gjennom aktivering av skamrelaterte opplevelser. Grupper kan gi grobunn for skam, men grupper kan også være potensielle lindringskilder for skam som er blitt toksisk.

Omgivelsene kan forsterke skam særlig i den siste fasen, der skammen tas inn som ny læring eller avvises gjennom en unngåelses strategi. Å bli sett på en måte som gjør det mulig å kjenne affekten og justere bildet av seg selv til et mer realistisk bilde kan fasiliteres gjennom empatisk speiling. Meget konsist oppsummerer Mollon (2002) skammens essens: *"Fundamentally, shame is about a broken connection between one human being and others – a breach in the understanding, expectation, and acceptance that is necessary for a sense of being a valued member of the human family. The cure for shame is the empathy provided by the other"* (p. 142). Å bli møtt av andre som kan både forstå og beskrive både behovet for unngåelse og måten den manifesterer seg på slik at den skamfulle kan gjenkjenne seg kan oppleves støttende. Muligens gjennom slik støtte, kan den tidligere toksiske affekt langsomt "fortynnes" og gjøres mer tolererbar. Stadig finnes en risiko for gjentakelser av det som tidligere har vært uholdbart, nemlig en skam som er så sterkt at det truer individet sin opplevelse av seg selv.

Det er min påstand at analytiske grupper er meget velegnede behandlingsarenaer for skam. Hva er så det som utgjør det potensielt terapeutiske i forhold til skam? I en gruppe, vil alle fire av Nathansons (1996) faser av skam kunne mobiliseres: fysiologisk aktivering, mulig oppmerksomhet på en emosjon, selvets revurdering versus bruk av selvbeskyttende strategier og visning av atferdsmessige ekvivalenter av denne selvbeskyttelsen. Gruppen er en ramme der medlem-

mene søker positiv affekt, særlig gjennom spenning/interesse og nytelse/glede relatert til både seg selv og til de andre. Man søker ofte terapi nettopp for å lindre ubehag eller å bedre ens interaksjon med andre. Dermed kan man ta for gitt at medlemmene er innstilt på slike forsøk. Samtidig, i det her og nå, oppstår det som kan utforskes som mulige hindringer for spontanitet.

Ulike medlemmer synes å vise ulike toleranser for emosjonell stimulering og intensitet. Det som den ene opplever som spennende i forhold til for eksempel en ordveksling om sinne eller misunnelse, vil få den andre til å stilne, og trekke seg tilbake i skrekk. Noen vil rapportere en "tomhet" eller mangelen på affekt når andre er dypt beveget av det som deles i gruppen. Slike forskjeller kan igjen danne grunnlag for selvobservasjon så vel som speiling fra omgivelsene. Gjennom å bli sett, få hjelp til å beskrive affekt og bli bekreftet av andre gjennom blant annet gjenkjennelse, kan identifisering av affekt fasiliteres.

Den velfungerende gruppen kan også representere en sammenheng der affekt kan gjøres tolererbar. Dette kan skje gjennom et utall ulike mekanismer, som projeksjon som distanserer ens egen affekt slik at dette kan reintegreres, gjennom identifisering med andre som kan alminneliggjøre affekt, selvobjekt opplevelser hvor selvet styrkes for deretter å kunne åpne for en nødvendig justering av selvet via skam, m.m. Gruppen er et sted der ulike atferdsmessige beskyttelsesformer vil kunne prege interaksjonen i mellom medlemmene. Slike strategier inkluderer tilbaketrekning, søken mot perfektjonisme, selv nedvurdering og angrep på andre.

Skam reguleres i sunne sosiale grupper (Nathanson, 1987). Å etablere en balanse i mellom positiv narsissisme eller stolthet som uttrykkes i fellesskapet er konstruktivt for å begrense misunnelse og konkurranse. Kledelig beskjedenhets og bluferdighet sikrer en slags likeverd i en gruppe. For store avvik må integreres i gruppens selv, enten det gjelder positive eller negative trekk. En slags kjærlig irettesetting eller erting kan fungere som en konstruktiv hjelp for å regulere at noen tar "for stor plass". Dette kan betraktes som en slags "vaksinering" mot toksisk skam og kan gi flere erfaringer der affekten kan rommes i ett fellesskap slik at den kan tolereres noe bedre enn tidligere.

EKSEMPEL:

I en analytisk gruppe begynte A, en av de nyeste medlemmer, å fortelle om sin opplevelse av forrige gruppe. A hadde savnet et medlem som da var fraværende. A snakket i flere minutter, med mange bisetninger, gjentakelser og uten å komme

Når musikken stilner

til poenget. Plutselig avbrøtt B mannen og sa at hun ikke forsto hva han ville si. En annen kvinne, C, ble sint og sa at det var helt umulig å følge hva A sa. A ble taus, ble rød, så ned og så rundt seg. Terapeuten sa at hun forsto hva A skulle si, at han hadde savnet den andre mannen. Den andre mannen bekreftet at også han hadde forstått hva A mente å si. A smilte, fortalte hvordan han ofte fikk høre at han ikke var lett å forstå og hvor lettet han var nå i gruppen. Kvinnene nå begynte å reflektere over hva som hadde gjort dem så utålmodig med A. De og gruppen kom frem til frykt de selv hadde for å gjenkjenne følelsen A opplevde og hvordan de stadig forsøker å være nærmest feilfri i det de sier, noe som hemmer dem i å være frie i gruppen.

Eksempelet viser hvordan A forsøker spontant å oppnå kontakt med mannen han savnet. Kvinnene formidler at han mislykkes, noe han er redd for fordi han har hørt dette tidligere. A føler skam og viser tilbaketrekking som en følge av C's bruk av å angripe andre gjennom å devaluere hans bidrag som "uforståelig". Gjennom terapeuten, som tolker hans lammelse som skam, formidles til ham et annet utfall, nemlig at han når frem med budskapet. Dette utløser mer spontanitet fra A. Kvinnene som undrer seg over deres intoleranse for uferdige, upresise formuleringer. De og gruppen kommer frem til det at de ofte unngår mulig kritikk ved å tenke seg om for lenge, som gjør at de tidvis føler isolasjon i gruppen når de ikke er med på det spontane og følelsesmessige spill der.

En vanlig subjektiv opplevelse som stammer fra skam er overbevisningen at andre skal vurdere en selv like negativt som en selv gjør. Denne overbevisningen er relatert til selvets opplevde verdi, og interaksjoner med andre kan forsterke opplevelsen eller står i sterk kontrast til dette. Eksempler på dette er at en forventer å bli utsatt for sosial isolasjon, bli forlatt, eller vise seg som inkompetent eller ikke elskbar. I en analytisk gruppe, vil interaksjonen gjøre det mulig for den skamfulle personen som frykter fordømmelse å teste ut om dette skjer i virkeligheten eller om den indre forestilling stemmer dårlig overens med den mellommenneskelige virkeligheten i gruppen. Den ensomheten man føler som følge av skam, nemlig opplevelsen av å være mindreverdig og ikke høre til i fellesskapet, kan motvirkes på to måter; 1) direkte, gjennom alminneliggjøring av selve opplevelsen og 2) indirekte gjennom vedvarende samhold som ikke trues av den enkeltes isolasjon.

Det er også mulig å inkorporere det som er kjent for gruppeanalytikerens, nemlig en utforskning av generiske faktorer som har bidratt til utviklingen av det som

oppretholder selvets opplevelse. Også forventninger til interaksjon med den/de andre kan være gjenstand for refleksjon.

EKSEMPEL:

Som en av fire kvinner i en analytisk gruppe, beklaget X seg over å mangle venner. Gruppen påpekte hvor vennlig hun er i gruppen. Terapeuten sa at "vennlige X mangler venner", noe som gjorde at hun gråt. X fortalte da om en barndom der ingen barn ville komme hjem til henne. X konkluderte at "noe var galt med henne". Gruppen, som hadde hørt om X's familie, gjorde henne oppmerksom på familiens skam, nemlig en høytprofilert slektning som ble straffedømt. Hun var uforstående til det at fravær av andre barn kunne skyldes det at familien ble utfrosset i nærmiljøet. Gruppen sa at de trodde at det var grunnen til at hun var isolert som barn. Da det gikk opp for X at gruppen verdsatte henne og at skammen var en annens, ble hun mer aktiv og delte flere "hemmeligheter" med gruppen.

Eksempelet demonstrerer hvordan X opprettholdt et selvbilde der hun var verdiløs og ikke hadde perspektiv på den massive toksiske avvisningen fra omgivelsene rettet mot en hel familie, inklusiv et uskyldig og avhengig barn (som var henne). Gruppen projiserte en fiendtlig holdning til Xs barndoms miljø, som tydeliggjorde aggresjonen, som gjorde det mulig for X å betrakte den som noe som var utenfor seg selv. Gruppen hadde selv behov for dette ettersom X, som ikke føler seg verdsatt av likemenn, ofte forsøker å avvise de til fordel for kontakt med gruppeterapeuten.

Nathanson (1992) understreker at det investeres mye krefter i å unngå en så ubehagelig affekt som skam, og påstår at vi i stor grad ikke tar lærdom av erfaringer knyttet til denne følelsen. Egen selvfølelse kan forbli statisk ved å forskyve vår egen skam over på andre; vi kvitter oss med egen toksiske skam gjennom å fornede en annen. Dette kan skje på nokså subtile måter, for eksempel ved å stadig bemerke at en selv er "bedre enn" en annen, eller å fremheve sine egne kvaliteter eller anliggende, når en annen forsøker å ta plass på en selvhevdende måte. I dagligtale kaller vi dette ofte for "moralisering". På et gruppenivå, kan dette vise seg gjennom velkjente mekanismer som *scapegoating* eller avvisning gjennom taushet eller bortvendte blikk.

Når musikken stilner

Diskusjon

Skam er allestedsværende, men vanskelig å identifisere. Fordi affekten er såpass ubehagelig i seg selv og fordi det oppstår når interesse eller glede tar slutt, vil det lett mobilisere beskyttelsesstrategier som presser bort selve opplevelsen. Mildere former av skam kan tåles og identifiseres, som flauhet eller forlegenhet. Gjennom å nevne skam, og dets subjektive aspekter, med det rette navnet, blir opplevelsene gjenstand for et mer åpent reflektivt rom. Gruppeanalytikeren har en viktig oppgave her med å tilføre begrepet skam til gruppens matriks, og oversette opplevelsene til noe som kan avgrenses, beskrives og formidles.

Å understreke hvor alminnelig og naturlig dette er, blir en skarp kontrast til den subjektive opplevelsen av annerledeshet og avvik som er iboende i den subjektive opplevelsen av skam. At skam observeres i flere av gruppens medlemmer uten at den enkelte blir "forvist" igjen får myten om bortvisning til å slå sprekker. Gruppens medlemmer ser at egen skam er, delvis et indre skapt fenomen og delvis relatert til samspeillet. Når en selv aksepteres i sin forlegenhet og andre aksepteres med sin forlegenhet, skjer korrigerende læring hvor skam knyttes til menneskelige tilhørighet. Dette forutsetter at gruppen er i stand til å identifisere, tåle og gjennomarbeide affekten skam og ikke gjør for ofte bruk av beskyttende strategier som fordekker skam.

Skam kan være en katalysator for en modning av selvet gjennom avsliping av narsisstiske trekk. Dynamikken mellom å kjenne og justere i motsetning til å ikke tåle og dermed agere ved de ulike beskyttelsesstrategier gir næring til gruppens prosess. Ageringen observeres, erfares og oversettes. Gjennom det oversettelses arbeidet, hvor ord tilbys, rommes affekten, den anerkjennes og det er mulig å finne en forståelse for hva det er som har vekket følelsen. Her er det mulig å utforske de indre kildene og de eventuelle interpersonlige utløsende faktorene. Erkjennelser kan dermed føre til mer hensiktsmessig tilpasning av egne behov for å ta plass i et fellesskap, der andre også har sine ønsker og behov. Egosentrisitet viker plassen for økt kjennskap til og forståelse av gode grenser for intimitet og privatanliggender, uten å bli bundet av disse.

Det er uhyre viktig å betrakte skammens rolle i søken etter positive affekter, nemlig interesse/spenning og nytelse/glede. Ved å risikere skam gjennom frustrerte forsøk, sikres livsbejaende spontanitet hvor man kan gi seg i kast med utforskertrang og slippe fri leken i oss selv. Det er dette som utgjør kilden

til livslang utvikling. Dette er gruppeanalysens hoved prosjekt og dermed synes analysen av skam som en gunstig referanseramme for gruppens arbeid.

Konklusjon

Gruppeanalysen gir rikelige muligheter for skamopplevelser hos deltakerne. Gruppeanalysen med granskning av alle i gruppen så vel som gruppen selv, åpner for det som fryktes mest i skam, nemlig avsløringen med bortvisning og isolasjon som konsekvens. Skam må oppleves, formidles og bearbeides for å fjerne egne hindringer til en spontan og kreativ omgang med andre. Gjennom gunstige intervensjoner hvor skammen kommer i fokus, kan gruppeanalyse bidra til å gi en like sårbar, men ekte tone hos deltakerne som Amos Oz (1997) så vakkert skildrer:

"And when she played the clarinet it was as though the music came not from the instrument but straight out of her body, only passing through the clarinet to pick up some sweetness and sadness, and taking you to a real, silent place where there is no enemy, no struggle, and where everything is free from shame and treachery and clear of thoughts of betrayal." (s. 43)

Referenceliste

- Behr, H. (2004) Commentary on 'Drawing the Isolate into the Group' by Louis Ormont. *Group Analysis*, 37, 76-81.
- Berge, G. & Pallesen, S. (2004) Skam og selvfølelse: Teoretiske aspekter og psykometriske egenskaper ved en norsk versjon av Internalisert skam-skala. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 41, 359-364.
- Cook, D.R. (1996) Empirical Studies of Shame and Guilt: The Internalized Shame Scale. In Nathanson, D.L. (red.) *Knowing Feeling: Affect, Script and Psychotherapy*. New York: W.W. Norton and Co.
- Ettin, M.F.(1999) *Foundations and Applications of Group Psychotherapy*. London: Jessica Kingsley.
- Foulkes, S.H. & Anthony, E.J. (1957) *Group Psychotherapy*. London: Maresfield Library.
- Gilbert, P. (1998) What is Shame? Some core Issues and Controversies. I Gilbert, P & Andrews, B.(red.) *Shame: Interpersonal Behavior, Psychopathology and Culture*. New York: Oxford University Press.
- Karterud, S. (1999) *Gruppeanalyse og psykodynamisk gruppepsykoterapi*. Oslo: Pax Forlag.
- Kelly, V.C.(1996) Affect and the Redefinition of Intimacy. I Nathanson, D.L. (red.) *Knowing Feeling: Affect, Script, and Psychotherapy*. New York: W.W. Norton & Co.
- Mollon, P. (2002) *Shame and Jealousy: The Hidden Turmoils*. London: Karnac.

Når musikken stilner

- Nathanson, D.L. (1987) Shaming Systems in Couples, Families, and Institutions. I Nathanson, D.L. (red.) *The Many Faces of Shame*. New York: The Guilford Press.
- Nathanson, D.L. (1992) *Shame and Pride: Affect, Sex, and the Birth of the Self*. New York: W.W. Norton & Co.
- Nathanson, D.L. (1996) About Emotion. I Nathanson, D.L. (red.) *Knowing Feeling: Affect, Script and Psychotherapy*. New York: W.W. Norton & Co.
- Ormont, L.R. (2004) Drawing the Isolate into the Group Flow. *Group Analysis*, 37, 65-76.
- Oz, A. (1997) *The Panther in the Basement*. London: Vintage.
- Pines, M. (1996) The Self as a Group: The group as a self. *Group Analysis*, 29, 183-1
- Schneider, C.D. (1987) A Mature Sense of Shame. I Nathanson, D.L. (red.) *The Many Faces of Shame*. New York: The Guilford Press.

At ramme tonen

– refleksioner over empati, sympati og takt
i psykoterapi og i psykoterapeutisk uddannelse

Matrix 2005; 3, s. 261-270

Tove Mathiesen

Der gives eksempler på mulige forståelser af empati, selv-empati, sympati og takt i psykoanalytisk sprogbrug. Evnen til empati ses som nødvendig for udviklingen af identitet og funktion som psykoterapeut. Empati og udviklingen af denne er derfor central i psykoterapeutisk uddannelse og for mødet i træningsgruppen. At udvikle selv-empati og dermed øge evnen til selviagttagelse er forbundet til udviklingen af kreativitet som terapeut gennem accepten af egen menneskelighed og manglende ufejlbarlighed. Sympati beskrives som grundlag for udvikling af empati. Takt omtales som en proces, der forudsætter empati og har betydning for interventioners form og den analytiske holdning. Der argumenteres for, at analytiske grupper er velegnede til træning af evnen til empati, og for nødvendigheden af som psykoterapeut vedvarende at udvikle og integrere selv-empati.

Adresse: Distriktspsykiatrisk Center Vesterbro – Kgs. Enghave, Vesterbrogade 31,
1620 København V. E-mail: tove.mathiesen@dadlnet.dk

*"You are the most important person you are ever likely to meet;
therefore it is of no small importance that you get on well with
this important person"*

Bion til Grotstein (1981)

Empati sætter to i stand til – sammen – at opleve smerten hos den ene. At blive mødt med empati i en psykoterapi vækker erindringen om at være blevet rummet af, at være i slægtskab med en omsorgsperson, som var i stand til

At ramme tonen

at høre og føle barnets smerte og derved gøre smerten udholdelig, og som også kunne dele glæde og latter. Lykkes det ikke at opnå denne erfaring ved svigt i omsorgspersonens evne til empati, fører det til følelsen af skam og magtesløshed. Såvel i terapi som i det "virkelige" liv. Uddannelse af kommende psykoterapeuter indebærer overvejelser om, hvorvidt, hvordan og hvorfor nogen er uegnede til faget. Om de kan lære det, hvordan det kan ske, og hvordan man kan evaluere, om de har lært det. I denne sammenhæng er empati en nødvendig egenskab og evne, kommende psykoterapeuter må kunne opøve. At videreudvikle empati er led i enhver psykoterapeutisk uddannelse, og analytiske grupper er velegnede til at øve og lære om empati. At give en intervention, der rammer tonen i gruppen, kræver både indføling og timing – empati og takt.

I det følgende veksles mellem psykoterapeuten, analytikerens, analysandens, patienten, gruppemedlemmer og gruppelederen. Det valgte ord er det, der for mig passer bedst til den erfaring, jeg omtaler. Vi kan alle indtage alle positioner – og gør det vedvarende.

Empati

Empati kommer af græsk en: i + pathos: følelse, lidelse. Ifølge Gyldendals Ordbog har empati to betydninger på dansk. For det første: Det at tillægge andre sine egne følelser – det vi vel i psykoanalytisk sprogbrug ville kalde projektion, og for det andet: Indfølingsevne.

Freud brugte første gang ordet *Einfühlung* til at beskrive empati i 1905. I "Råd til lægen ved den psykoanalytiske behandling" (1912e) beskriver han processen således: "Han skal rette sit eget ubevidste som modtagende organ mod den syges givende ubevidste, indstille sig på den analyserede som telefonens højtaler ("hørerør") er indstillet på mikrofonen ("tragten"). Ligesom modtageren forvandler de af lydbølger igangsatte elektriske svingninger i ledningen til lydbølger igen, således er lægens ubevidste i stand til af de ham meddelte derivater fra det ubevidste at rekonstruere dette ubevidste, som har determineret den syges indfald." (p.117). Netop dette citat har senere været genstand for megen diskussion. Freud svarede i 1925, at han sigtede til en fordringsløs og rationalistisk fornemmelse, og at i dynamiske termer ville før-bevidste være mere præcist end ubevidste. Helene Deutsch beskriver i 1926 processen med ordene ubevidst perception, analytisk intuition, intuitiv empati (Pigman, 1995).

Emde (1990) beskriver følgende universelle elementer i normal udvikling og i udviklingen af evnen til empati:

1. Først konsolidering af en affektiv kerne, som et tidligt stadie i udviklingen af selvet.
2. Dernæst på baggrund af denne kerne udviklingen af en fornemmelse for gensidighed, forståelse af regler og empati, forståelse for andre og en forståelse af sig selv, som adskilt fra og forskellig fra andre.
3. I et omsorgsgivende miljø med en tilstrækkelig mængde positive følelser kan disse tidlige kreative strukturer ligge til grund for og stimulere udviklingen af en følelse af et "udøvende vi" – (executive we), der kognitivt og affektivt føler sig i overensstemmelse med en forståelse af den anden. ("Vi to ...")

Et forhold til en betydningsfuld anden i barndommen, i voksen kærlighed og i psykoterapi kan føre til øjeblikke af en intens følelse af samhørighed og fælles mening, en oplevelse af tillid, fortrolighed og styrke midt i usikkerhed og smertefulde følelser. Jeg opfatter det sådan, at det er dette "executive we", der kan optræde i grupper og give gruppen en følelse af dyb samhørighed og kærlighed. Det er tæt forbundet med resonansfænomenet og (måske) en forudsætning for at kunne tolerere forskellighed og separation.

Empati kan i psykoanalytisk sammenhæng beskrives som en proces, der består af to dele. Dels evnen til aktivt at kunne føle sig ind i den anden og at kunne sætte sig i den andens sted. Dels evnen – og modet – til på en aktiv måde passivt at åbne sig for den anden og lade den anden trænge ind i en form for sammensmeltning. Sandler (1993) beskriver samme proces og definerer primær identifikation som en basal og automatisk spejlingsproces, der er grundlaget for analytisk empati. For eksempel sker det, når vi ser en akrobat optræde, at vi automatisk spænder musklerne og lever os ind i den andens situation. Vi har midlertidigt suspenderet adskillelsen mellem selv-repræsentationen og det observerede objekt med deraf følgende manglende adskillelse af selv og objekt. Evnen til at afgrænse os selv fra den anden "falder ud", når vi ikke er fuldt opmærksomme på, hvad der sker.

Det kan også beskrives som en grænse mellem selv og ikke-selv; mellem selv-repræsentation og repræsentationen af objektet. Denne grænse er ikke konkret eller permanent fastlagt – snarere er der tale om en grænsesættende evne, som normalt træder i kraft lynhurtigt for at adskille selvet fra den anden: "Nej, det er ikke mig, det er den anden", hvilket Sandler betegner som dis-identifikation.

At ramme tonen

Videre kan man tale om en stærkere mod-identifikation, der må opfattes som en ubevidst primær identifikation med den anden og dernæst afstandtagen til indholdet af den primære identifikation ved identificering med den modsatte holdning. Selv-objekt afgrænsningen gendannes lynhurtigt; men det er en del af teorien, at der foregår en konstant, ubevidst fluktuation i grad og intensitet af afgrænsningen af selvet.

Analytisk empati indtræder hos analytikerens som følge af den jævnt svævende opmærksomhed og hele atmosfæren i timen. Dette faciliterer (sædvanligvis) en forlængelse af latensperioden mellem afslapning af grænser og grænsesætning – mellem primær identifikation og dis-identifikation. Enhver verbal ytring, enhver association eller tanke udtrykt af analysanden, opleves af analytikerens – i et flydende øjeblik, som var det hans egen tanke. Uanset hvor kort dette øjeblik er, vil analytikerens *ubevidst* reagere på tanken. Han vil enten – på en måde – acceptere tanken eller kan måske – helt uden for det bevidste – afvise sin momentære automatiske identifikation med udsagnet. Om sådanne reaktioner opstår i analytikerens på grund af resonans, primær identifikation, på grund af defensiv projektiv identifikation eller noget helt fjerde, kan vanskeligt afgøres. I alle tilfælde kan vi sige, at patientens verbale såvel som hans nonverbale ytringer indgår i det latente indhold af analytikerens egne associationer, tanker og fantasier. Og at analytikerens ikke er opmærksom på virkningen af dette, medmindre han har tid og evne til selvanalyse. En empatisk og taktfuld supervisor kan ofte være en nødvendig hjælp.

Hvis vi udvider de to interagerende systemer, analytikerens og analysanden, til flere i en gruppe, kan der, som følge af de mange uundgåelige gensidige interaktioner mellem medlemmerne, opstå noget nyt i hvert enkelt individ. Sandler (1993) skriver: ”– vi kan måske tale om delte fantasier. Men er de altid delte? Jeg tror, at svaret på dette spørgsmål altid må være et ja og et nej, fordi et medlem af gruppen eller analytikerens eller analysanden kan foretage en modidentifikation mod en ubevidst tanke, fantasi eller følelse, som han kortvarigt har identificeret sig med. Han kan ikke alene etablere en normal *dis*-identifikation, men også en *mod*-identifikation” (p.1106) (min oversættelse). Derved deler han ikke gruppens fantasi, samtidig med at han er en del af gruppen ved at reagere imod den fælles fantasi.

Selv-empati

Evne til selv-empati danner grundlag for selviagttagelse og for opmærksomhed på modoverføringsreaktioner i bred forstand, den bidrager til udviklingen af en psykoterapeut, der kan være empatisk og måske undgå stereotype, automatiske modspørgsmål som: Hvad tror du selv?

Et mål for analytikerens – og psykoterapeutens (selv-)empatiske kapacitet kan siges at være hans evne til at lade sig påvirke af patientens ubevidste fantasier, når analytikeren selv endnu ikke er opmærksom på eksistensen eller naturen af disse ubevidste fantasier. En proces, der foregår på et for analytikeren før-bevidst niveau og således kan blive genstand for refleksion. Freud (1912e) fortsætter i "Råd til lægen..": "Men når lægen skal være i stand til på denne måde at betjene sig af sit ubevidste som instrument i analysen, så må han selv i vid udstrækning opfylde en psykologisk betingelse. Han må ikke i sig selv tolerere sådanne modstande, som holder det, hans ubevidste har erkendt, borte fra hans bevidsthed, ellers vil han indføre en ny slags selektion og forvrængning i analysen, som ville være langt mere skadelig end den, der er fremkaldt gennem anspændelsen af hans bevidste opmærksomhed." (p.117). Siden har psykoanalysen vedvarende været optaget af, hvorledes lægens/psykoterapeutens modstande og blinde pletter kan opløses. Freud blev mere optaget af, hvad analytikeren kan gøre hvornår og hvordan, og understregede, at hans anvisninger skulle opfattes elastiske og ikke som tabuer. Det er en betingelse for udviklingen af psykoterapeutens empati, at han/hun selv er mødt med empati i egenerapien. Megen psykopatologi stammer fra den afvisning, vi oplever fra vores indre verden, og kan forstærkes af en terapeut, der opfattes afvisende. Gabbard & Lester (1995) giver i deres bog flere eksempler på, hvorledes rammebrud og krænkende adfærd fra terapeuten opleves af analysanden og er betinget af terapeutens egen indre usikre grænsesætning.

Kohut (1971) skrev om empati: "...det er en specifik opgave for træningsanalysen at løsne student-analysandens narcissistiske positioner i de dele af hans personlighed, som har forbindelse med hans empatiske evne. Det vidner om et vellykket resultat af gennearbejdningen af dette område, når vi ser tegn på, at der er etableret jeg-dominans dvs., at studenten har opnået frihed til at anvende eller slippe den empatiske holdning, afhængig af fordringerne i den forhåndenværende kliniske situation" (p.304) (min oversættelse). Bion fremhævede betydningen af selvet og selvets behov for at have et empatisk forhold til sig selv, videre mente han, at det er nødvendigt, at der findes et objekt, hvis empa-

At ramme tonen

tiske evne til at rumme selvet er livsvigtig for barnets trivsel (Grotstein, 1981). Herved gives en uempatisk (ikke-rummende) ydre realitet uafhængig betydning for manglende udvikling af empatisk evne, ligesom utilstrækkelig empati og takt fra terapeutens side kan skabe iatrogene lidelser. Marrone & Pines (2003) giver to eksempler på traumatiske terapeutiske forløb. Dels et analytisk forløb med en "korrekt" analytiker, der aldrig smilede og kun sagde noget i form af tolkninger; patienten fik det hurtigt bedre efter at have afbrudt analysen og i stedet have været i face-to-face terapi med en mere aktiv terapeut. I det andet eksempel beskrives, hvorledes skift af analytiker i forbindelse med uddannelse blev svært traumatisk. Medvirkende til negative oplevelser i terapi kan være terapeutens fokus på tolkning af den negative overføring, misundelse og skjult fjendtlighed. Det kan ofte være en hjælp efter sådanne oplevelser at komme i en analytisk gruppe, hvor man kan tage del i andres følelser og psykiske liv og efterhånden få modificeret det strenge overjeg, der er blevet overudviklet under den tidligere terapi. Det er i en sådan tilstand skamfuldt at have selvmedlidenhed. Gruppen kan fungere som den aktivt-passive del af et empatisk miljø, der er åben og lydhør over for patienten. Empati med sig selv indebærer, at de observerende, (for-)dømmende og kontrollerende dele af selvet er åbne over for at tage imod, forstå og acceptere de mere skyld- og skambelagte dele. Dette bidrager til udviklingen af en større modenhed og af en personlig holdning til moralske og etiske spørgsmål. I supervisions- og personalegrupper kan etableres et lignende empatisk miljø, der gør det muligt at arbejde med forskelligheder i gruppen, hvilket fører til personlig vækst, større rummelighed over for hinanden og patienterne og en mere moden gruppe.

Sympati

Sympati kommer fra græsk: sym: med og pathos: lidelse – ordet går igen i patient, passiv og passion. Ordet sympati bliver ofte undgået af psykoanalytikere, det er blevet mistænkeliggjort, idet det ofte indebærer et ønske om at hjælpe – og et sådant ønske er vi i nogle terapeutiske kulturer blevet trænet i at være mistroiske over for. Måske er der udviklet en særlig hårdhudethed – hos nogle af os – der gør det næsten skamfuldt at anvende ordet sympati.

I "Sympathy reconfigured: Some reflections on sympathy, empathy and the discovery of values" gennemgår David Black (2004) den historiske udvikling af betydningsindholdet i sympati.

David Hume definerede sympati som en evne til resonans:

"We may begin with considering anew the nature and force of *sympathy*. The minds of all men are similar in their feelings and operations; nor can any one be actuated by any reflection, of which all others are not, in some degree, susceptible. As in strings equally wound up, the motion of one communicates itself to the rest; so all the affections readily pass from one person to another, and beget correspondent movements in every human creature" [A *treatise of human nature*, 1739] (i Black p.581)

Udviklingen gennemgås videre fra Adam Smith og Darwin via Freud og Lipps til Damasio. For klarhedens skyld indfører Black to betydninger af sympati

S1: Humes evne til at føle med den anden

S2: (moderne) følelse af medlidenhed

Han illustrerer forskellen mellem de to betydninger med følgende eksempler: Torturbøddlen kan udmærket være i stand til at føle med andre i resonans; men ville næppe kunne udføre sit hverv, hvis han havde sympati i S2-forstand. Vi ville næppe sige, at han er empatisk. Det andet eksempel er den charmerende sociopat, der har S1, men ikke S2; hvorimod den altruistiske, atopofrende kvinde har S2 (til overflod), men negligerer S1.

Han fremsætter to påstande:

1. Sympati er en jeg-funktion, som kan være ubevidst.
2. Sympati er den ultimative basis for, hvad der er objektivt for vores opfattelse af moralske værdinormer.

Black argumenterer i sin artikel for, at sympati er en forudsætning for Bions begreb om "maternal reverie", synonymt med eller et element i Sandler's "recurrent primary identification", og at Stern's "affect attunement" forudsætter en sympatisk forbindelse mellem mor og barn.

Black opfatter sympati som et nødvendigt grundlag for udvikling af empati. Han skriver: "Empati er en sofistikeret og bevidst handling, der som sit værktøj anvender den elementære og uundgåelige evne, jeg ifølge Hume vil kalde sympati. Fordi sympati er med den anden som subjekt, snarere end som objekt, forholder den sig på en ufuldstændig måde til den anden som hel-objekt snarere end som del-objekt" (p. 585) (min oversættelse).

Takt

"Tact consists in knowing how far we may go too far" (Jean Cocteau i Poland, 1975, p.156)

At ramme tonen

Takt er forbundet med og adskilt fra empati. Poland (1975) beskriver takt som en proces, der ofte viser sig i den analytiske holdning og som en analytisk, teknisk funktion. Det er måden, hvorpå et udsagn fremsættes, funderet på en forståelse af patientens indre måde at arbejde på; og som har til formål at eksponere intrapsykeiske konflikter og deres manifestation i overføringsneurosen. Forståelsen af patientens indre er opnået ved kognitiv forståelse og ved empati. Beherskelse af takt forudsætter altså empati. Man kan sige, at empati er terapeutens sensoriske redskab, der føler sig ind i processer i patientens sind; mens takt er det motoriske, den måde, hvorpå vi anvender informationen til interventioner. Takt er en evne, der kan læres gennem erfaring – den kan ikke læres udenad som salmevers. Den tidligste erfaring med takt er moderens smil eller berøring af barnet som en tilkendegivelse af accept og respekt for separation. Det bliver for barnet et led i differentieringen af objekt og selv. Derfor er de nonverbale signaler ofte af større betydning end de verbale – måden at komme ind af døren på, at se på gruppen på og at sige "hm" (hmmm). Og ikke mindst: Måden at være i stilheden på. At være i den og lytte til hvorledes den ændrer sig.

Musikken er vigtigere for forståelsen end ordene. Det er nødvendigt at optræde med takt for at muliggøre analysen af patientens skam. At fremsætte tolkninger verbalt eller nonverbalt, at have en analytisk holdning, som beskytter og styrker den andens selvagtelse på en sådan måde, at hele selvet kan blive til genstand for en analytisk undersøgelse. Tilsyneladende mangel på takt kan analyseres – med takt – også i en gruppe. Det forudsætter, at terapeuten kan opgive sine egne narcissistiske behov og lade gruppen arbejde. Igen gør det samme sig gældende i en supervisionsgruppe.

Konklusion

Psykoanalysen er i sin natur en proces, der udvikler analysandens sans for værdinormer. Den bidrager til internalisering af mere tolerante objekter, herunder analytikerens relation til sig selv og til andre. I en analytisk (trænings)gruppe kan følelser, der opstår i gruppen, undersøges som udtryk for identifikation og mod-identifikation. Et gruppemedlem kan med indføling etablere kontakt til et andet medlem, finde et fælles rum og få resten af gruppen til at lytte med tålmodighed og forståelse. Andre gruppemedlemmer, som mangler denne evne, kan skabe sig plads med magt, manipulation eller hensynsløs adfærd. Den enkelte deltager kan ved at iagttage og imitere andres reaktioner opnå en større følsomhed for egne reaktioner på ytringer fra den enkelte og fra gruppen. Derved øves og øges den empatiske evne og fornemmelsen for takt. De andre

gruppemedlemmer og gruppen som sådan kan opfattes som objekter, der indgår i, overlever og derved bidrager til forståelsen af én selv. I en gruppe, hvor der er en lyttende og indfølelse atmosfære, kan der udvikles en samhørighedsfølelse, der giver mulighed for videre undersøgelse af forskellighed og separation (Thygesen, 1994). At kunne udholde adskilthed fra patienten i terapien er en betingelse for at kunne optræde med empati og ikke kun S2-sympati. Derfor er erfaring fra en analytisk gruppe et værdifuldt element i uddannelsen som psykoterapeut.

Etiske overvejelser opstår ofte i forbindelse med rammebrud, således at en etisk kompetence indgår i den gruppeanalytiske holdning. En uddannelses organisatoriske struktur må derfor sikre mulighed for en fortsat undersøgelse af betydningen af en balance mellem de ydre rammers rigiditet og de indre forsvars opblødning og de etiske overvejelser, der knytter sig hertil. En analyse af uundgåelige rammebrud og fejl og den skam, der er forbundet dermed, bliver et centralt uddannelseselement – såvel i terapi som i supervision, såvel for patient/studerende som for terapeut/lærer. Rammerne omkring hele uddannelsen kan udfordres i denne proces, hvor storgruppen kan få en central betydning. Den samlede træning skal igangsætte en reflekterende proces for at udvikle kreativ tænkning, samtidig med at et vist mål af opløsning af jeg-grænser og sammensmeltning er nødvendig i den terapeutiske proces. Udfordringen består i at gennemføre en vellykket integration mellem oplevelserne i egenterapien, i supervisionen og i den teoretiske undervisning.

Afslutning – kliniske eksempler

At ramme tonen – i første udgave af programmet havde foredraget fået titlen "At ramme den rette tone". Det havde måske været mest taktfuldt at forbigå dette i tavshed. Den anden mulighed er at prøve at forstå, hvilket mønster "fejlen" kan være udtryk for – og min egen reaktion: At det var værre med titlen på foredraget, end at mit navn var stavet forkert. Det var følelsen af ikke at være blevet forstået i en fundamental oplevelse af verdens sammenhæng, en grundlæggende værdi. Min oplevelse af at skulle passe mig ind i en bestemt form eller (projektivt) at blive tillagt (min forestilling) motivet: At mene at kun én tone, én intervention, én forståelse er den rigtige. At ville komme med et foredrag, der gav svar i stedet for spørgsmål. Ikke at have udløst forvirring.

Jeg havde engang en co-terapeut, som hævdede, at hun vidste, hvad jeg tænkte, blot hun så på mine øjne. Jeg opdagede aldrig, hvis hun tog fejl. Hun havde en

At ramme tonen

veludviklet empatisk evne. Det har været en betydningsfuld erfaring på vejen til at erkende, at jeg nok kan være neutral som psykoterapeut; men ikke anonym. Og dermed nødvendigheden af at konfrontere og acceptere skambelagte sider af mig selv, som jeg helst fortsat så skjult – i hvert fald for mig selv. Have empati med mig selv og udvise den fornødne takt og tålmodighed – over for mig selv. Det er en fortsat integrerende proces, som må indebære fortsat selvanalyse. Men som også bliver næret af deltagelse i storgrupper, hvor intense følelser af had, raseri, forræderi, forladthed, ensomhed og samhørighed kan veksle med mere reflekterende øjeblikke.

Det gælder også for dette foredrag, at have tålmodighed med ønsket om at vide alt, at have læst og forstået alt. For endnu engang at nå frem til erkendelsen af "kun" at have min egen integrerede viden og erfaring som udgangspunkt for videre fordybelse.

"And at the end of our exploring will be to arrive where we started and to know the place for the first time" T. S. Eliot

Referencer

- Black, D. (2004). Sympathy reconfigured: Some reflections on sympathy, empathy and the discovery of values. *Int.J Psychoanal* 85:579-96.
- Emde, R. N. (1990). Mobilizing Fundamental Modes of Development: Empathic availability and Therapeutic Action. *J Amer Psychoanal Assn* 38; 4:881-913.
- Freud, S. (1912e). Råd til lægen ved den psykoanalytiske behandling. *Afhandlinger om behandlingsteknik*. Hans Reitzels Forlag, København 1992.
- Gabbard, G. O.; Lester, E. P. (1995). Boundaries and Boundary Violations in Psychoanalysis. American Psychiatric Publishing, Inc. Washington, DC, 1995.
- Grotstein, J. S. (1981). *Do I dare disturb the universe? Wilfred R. Bion: The Man, the Psychoanalyst, the Mystic. A Perspective on His Life and Work*. Pp.1-35. Karnac, London 1993.
- Kohut, H. (1971). *The Analysis of the Self*. International Universities Press, Inc. 2001.
- Marrone, M. & Pines, M. (2003). Empathy and Sensitive Responsiveness. Eds. Cortina, M & Marrone, M: *Attachment Theory and the Psychoanalytic Process*. Whurr Publishers 2003.
- Pigman, G. W. (1995). Freud and the history of Empathy. *Int J Psychoanal* 76: 237-256.
- Poland, W. S. (1975). Tact as a Psychoanalytic Function. *Int J Psychoanal* 56:155-162.
- Sandler, J. (1993). On communication from patient to analyst: Not everything is Projective Identification. *Int J Psychoanal* 74: 1097-107.
- Thygesen, B. (1994). Forskellighed som terapeutisk faktor. Pp.99-116. Ed. Aagaard, S; Bechgaard, B og Winther, G: *Gruppeanalytisk Psykoterapi* Hans Reitzels Forlag, København 1994.

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

Matrix 2005; 3, s. 271-293

Svend Hesselholdt

"Et essay ud fra Axel Honneths ideer om anerkendelse" tager udgangspunkt i en artikelsamling på dansk: "Behovet for anerkendelse" redigeret af Rasmus Willig. Begrebet anerkendelse er et meget velvalgt begreb til at skabe en naturlig sammenhæng mellem tre fænomener:

1. MORAL: Axel Honneth (AH) diskuterer, hvordan anerkendelse indtager en central plads i moderniteten, fordi moralens opgave er at sikre gode betingelser for personlig identitetsdannelse. Essayet argumenterer for, at AH ignorerer, at forskning i socialisation tyder på, at moral i moderniteten kun er ændret i visse dele af befolkningerne. Moralen i forskellige miljøer er fundamentalt forskellige. I nogle traditionelle former for opdragelse giver det anerkendelse at følge reglerne for korrekt opførsel. I andre giver det anerkendelse at være selvstændig. AH diskuterer, hvorledes moralske valg må være baseret på fri vilje, men ignorerer, at den frihed er mest fuldstændig i den form for socialisation, som opmuntrer til normmæssig selvstændighed, men også til at "begrænse" sin frihed ved at være hensynsfuld mod andre.

2. SELVOPFATTELSE: Honneth opdeler den gensidige anerkendelsesindflydelse på selvopfattelsen i tre områder:

a. SELVTILLID udvikles, når gensidig anerkendelse mellem personer viser sig som kærlighed og grundlæggende tillid.

b. SELVÆRDSFØLELSE udvikles, når andre og personen selv anerkender, at han/hun har arbejdsdygtighed. Essayet påpeger, at AHs opfattelse af arbejdsmotivation ignorerer, at mange personer fokuserer mere på selvrealisering i arbejdet end på andres anerkendelse, samt at AHs idé om anerkendelse er ydre motivation og således

- ignorerer, at mange skoler tilskynder eleverne til at lære via indre/ intrinsic motivation og ikke ved ydre/extrinsic motivation.*
- c *SELVRESPEKT (selvagtelse) udvikles, når samfundet giver lighed for lovene. AH påpeger, at i moderniteten skaber det problemer, at mennesker ikke er ligesindede, dvs. at vi vælger forskellige normer/ livstile, men overser, at disse valg er en konsekvens af den nævnte socialisation, som opmuntrer til normmæssig selvstændighed.*
3. *KRITISK POTENTIALE: Fankfurterskolens kritisk teori bekymrer sig om grupper, der ikke kan leve det gode/lykkelige liv på grund af samfundets udformning. AH følger denne linie, men argumenterer imod skolens idé om, at det kritiske potentiale i undertrykte grupper er forsvundet på grund af forbrugersme. Også for de undertrykte grupper er det essentielle grundlag for det gode liv gensidig anerkendelse, og da de ikke får anerkendelse, bliver de frustrerede. Denne frustration er et kritisk potentiale, men de forandrer ikke deres situation, fordi deres protest viser sig som en personlig uretfærdighedsfølelse og ikke som en velargumenteret kritik ud fra en sammenhængende samfundsteori. Hans kritik af sine forgængere er, at de misforstår dette som en tilfredshed med at være forbrugere, samt at mange venstreorienterede selv er del af undertrykkelsen, fordi de kun lægger øre til og giver anerkendelse til dem, der argumenterer som de selv.*

Adresse: Svend Hesselholdt, H. C. Lumbyesgade 29, 2100 København Ø
svend.hesselholdt@privat.tele.dk

Et essay ud fra Axel Honneths ideer om anerkendelse

De fleste vil sikkert acceptere, at begrebet anerkendelse er et vigtigt mellem-menneskeligt fænomen. Men de færreste har formodentlig tænkt over, at det kan opfattes som så omfattende, og at det griber ind i så mange forhold, som den tyske socialfilosof Axel Honneth mener. Han har uden sammenligning udført den mest omfattende beskrivelse af *gensidig anerkendelse*. Han analyserer mange områder, hvor det er afgørende vigtigt, at anerkendelsen er gensidig, hvis forholdet mellem mennesker skal fungere godt. Det gør hans tanker interessante for alle og naturligvis ikke mindst for de psykoterapeuter, som ønsker at udvide deres forståelse af, hvorledes deres virksomhed foregår i en social og kulturel kontekst.

Honneth har produceret en række artikler og bøger i Tyskland. Det er et udtryk for, at hans arbejder er ved at vække international opmærksomhed, at bogen *Behovet for anerkendelse* i 2003 udkom på dansk. Bogen er en samling af Axel Honneth artikler. Af bogens mange temaer har jeg til dette essay udvalgt tre:

1. *Sammenhænge mellem moral og anerkendelse*: Det drejer sig ikke bare om "Hvad vil de andre dog sige, hvis jeg opfører mig ukorrekt?" Nedenfor drøftes AHs ide, at kernen i moral er menneskers gensidige anerkendelse af hinanden.
2. *Selvopfattelsens tre sider*: AH omtales hyppigt for sin redegørelse for, hvorledes menneskets "selvforhold" (selvopfattelse) på tre områder er afhængig af anerkendelse fra andre mennesker. Det drejer sig om kærlighed i familien, anerkendelse af ens arbejdsdygtighed, men også helt ud til personens selvopfattelse, som den er afhængig af ligestilling for loven. Mit essay forholder sig kritisk til flere af disse forhold.

3. *Samfundspatologi og uretfærdighedsfølelsen: Menigmands kritiske potentiale*.
Det er nok dette tema, som gør det lettest at se den tradition, som Axel Honneth er præget af, og som han har tilføjet anerkendelse fra andre og til andre som et vigtigt element. Den tradition er det, der nu er hans arbejdsplads. AH er professor i socialfilosofi ved Goetheuniversitetet i Frankfurt. En af de seks danskoversatte artikler er hans forelæsning ved tiltrædelsen som professor. Han har overtaget professoratet i socialfilosofi i Frankfurt efter Habermas, som selv overtog det efter Adorno og før ham Horkheimer – sammen med andre danner de den indflydelsesrige "Frankfurterskole". Samtidig er AH direktør for det halvprivate Institut for Socialforskning. Han har i disse stillinger overtaget Frankfurterskolens arbejde med at udvikle en kritisk teori. Det er både frugtbart og kontroversielt, at han lader gensidig anerkendelse indtage en så central plades i socialfilosofien. Frankfurterskolen har siden 1930 lagt vægt på at udvikle en "kritisk teori", dvs. en omfattende samfundsteori, der inddrager sociologi og psykologi i analyser af samfundsfænomener. Analyser som kan medvirke til at frigøre mennesker.

Det følgende bygger hovedsagelig på bogen: *Behovet for anerkendelse*. Den danske titel mangler noget, som findes i titlen på AHs hovedværk: *Kampf um Anerkennung* (1992). Ordet kamp understreger et meget vigtigt aspekt, fordi AH mener, at kampen for anerkendelse er en vigtig drivkraft i samfundsendringer. Han indsætter faktisk begrebet anerkendelse som sit bidrag til en kritisk teori. Det erstatter, som det omtales nedenfor, flere forskellige begreber, som hans forgængere i Frankfurterskolen introducerede som forsøg på at forstå samfundsudvikling.

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

Honneth er socialfilosof, men han følger Frankfurterskolens tradition for at inddrage psykologer. F.eks. bruger han psykologi til at uddybe anerkendelsens tidlige udvikling i mor-barn forholdet. Hans psykologiske forankringer er med til at gøre hans tanker tilgængelige uden for fagfilosoffers kreds. Men det er også med til at åbne øjnene for visse ensidigheder i hans psykologiske tilgang.

I det følgende overvejer jeg flere psykologiske forhold, som har ført mig til at tvivle på, om Honneth ensidigt bruger det brede begreb anerkendelse til kun at analysere forhold, hvor mennesker ikke får anerkendelse. Denne ensidighed er nok en konsekvens af, at selv om han med anerkendelsesbegrebet fører nyt blod til Frankfurterskolen, så fortsætter han dens tradition, som er en bestræbelse på at udpege forhold (læs fejl), som betyder, at nogle samfundsgrupper undertrykkes. Det drejer sig med andre ord om mennesker, som ikke får anerkendelse. Den kritiske teoris *metode* er tæt forbundet med denne bestræbelse.

Er anerkendelse lutter lykke?

Den kritiske teoris metode.

Den grundlæggende metode i *kritisk teori* består i en kritik af indre (immanente) sider af samfundet. Ethvert samfund bygger på det underforståede og ofte uudtalte krav, at dets udformning gør det muligt for sine medlemmer at leve et godt liv. Dette krav danner en målestok, hvorudfra kritisk teori kan bedømme samfundet på dets egne indre præmisser og kritisere, hvorledes samfundet ikke lever op til sine egne krav.¹

Jeg mener, at Honneth viderefører den lige skitserede kritiske teoris metode over for det grundlæggende begreb anerkendelse. Jeg mener endvidere, at han antager, at vores samfund bygger på det underforståede og nærmest uudtalte krav, at anerkendelse gør det muligt for samfundsmedlemmerne at leve et godt liv. Samt endelig at han er enig i, at anerkendelse er af afgørende vigtighed for at leve et godt liv. At dette er tilfældet, kan udledes af, hvorledes han er optaget af, at en række grupper ikke får anerkendelse.

Langt hen ad vejen deler jeg hans bekymring for disse mere eller mindre oversete eller diskriminerede grupper. Men når det er understreget, mener jeg også, at han i sin begejstring for anerkendelse som forudsætning for det gode liv overser, at det kan være en opgave at kritisere det behov, som fører til en stadig kamp for

anerkendelse. Måske kan det endda være en opgave for psykoterapi at hjælpe mennesker til at tænke over deres forhold til anerkendelse

Min pointe er, at i det mindste den danskoversatte artikelsamling ikke drøfter anerkendelsens negative sider for mennesker, der faktisk får anerkendelse. Måske kan en bredere forståelse vise, at jagten på anerkendelse kan løbe løbsk, f.eks. at "kampen for anerkendelse" i moderniteten også betyder den indbyrdes konkurrence om anerkendelse (f.eks. at blive lagt mærke til). Det har forbindelse med Honneths noget forenklede motivations- og socialisationsteori, hvor det ikke analyseres, at anerkendelsen hægtes sammen med ydre belønning (karakterer, løn etc.), hvorved individet risikerer at miste sin selvstyring. Sagt lidt skarper: Hviler Honneths samfundsdiagnose på en tilstrækkelig bred nutidig forståelse af anerkendelse?

AHs diskussion af begrebet gensidig anerkendelse omfatter en imponerende række frugtbare ideer omkring begrebet anerkendelse. Han udvikler sine ideer om anerkendelse med kraftigt afsæt især i Hegels tidlige værker. Men paterniteten er ligegyldig i forhold til, at han også bruger *anerkendelse* som redskab til at forstå vores nutid. Hans ideer om anerkendelse er værd at beskæftige sig med, fordi de konstruerer sammenhænge mellem en række forhold i nutiden, som man ellers ikke ser beskrevet som sammenhørende. Hans meget omfattende arbejde kan der ikke engang redegøres for i bogen *Behovet for anerkendelse*. Mit essay begrænser sig yderligere til væsentlige sider af de ovenfor omtalte tre hovedideer. Deres indhold redegøres der for i forbindelse med en kritisk diskussion af, hvordan Honneth opfatter anerkendelse, når han tager udgangspunkt i de tre temaer, nemlig henholdsvis moral, selvopfattelse og samfundspatologi. (Alle disse tre aspekter findes omtalt flere steder i de seks artikler i bogen: *Behovet for anerkendelse*. Men i parentes bemærket hæmmes en kritisk gennemgang meget af, at den danske redaktør ikke har lavet et indeks, som tillader læseren at finde de forskellige steder, hvor AH's tekster omtaler de samme fænomener). Inden de tre ideer skylder jeg læseren en slags advarsel.

Honneths forankring i en filosofisk form

Honneths filosofiske baggrund og ærinde præger de danskoversatte seks artikler. Hver af artiklerne er opbygget med en meget lang første del, hvor især tidligere filosofers ideer overvejes, benyttes eller forkastes. Denne del er meget abstrakt, fordi den ikke indeholder eksempler. Den sidste del indeholder derimod AHs egen opfattelse. Her viser den filosofiske tradition sig gennem de mange forsigt-

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

tige forbehold. Men de er ofte lettere at forholde sig til, fordi han giver eksempler fra nutiden. Man fristes derfor til at anbefale, at læseren forsøger at starte med artiklernes sidste dele. De bør læses sammen med den danske redaktørs indsigtsfulde indledning, som kort gennemgår AHs teori. Men i mit essay har jeg forsøgt at knytte min kritik til en forhåbentlig rimelig redegørelse for hans tanker.

Bogens tekster har et køligt apollonisk præg, hvor hvert element er omhyggeligt planlagt i den omtale fast skematiske disposition, der ikke giver plads til spontanitet endside dionysisk passion. AH analyserer, men han giver ikke forslag til utopier. Hvordan man skal ændre verden, må læseren næsten altid selv ekstrapolere ud af analyserne.

For en dansker er læsningen af bogen påvirket af de lange tyske sætningskonstruktioner, som oversætteren Mogens Crom Jacobsen vel ikke har kunnet undgå at overføre.

Generelle overvejelser over begrebet anerkendelse

Man kan dårligt finde et mere velvalgt ord end det tysk ord/begreb *Anerkendelse* til at skabe en naturlig sammenhæng mellem en række forhold. På engelsk kan denne sammenhæng ikke dækkes med ét enkelt ord, mens dansk heldigvis har lånt ordet fra tysk. En nærmere undersøgelse af ordet viser, hvor meningsmættet det er. Jeg (AH har ikke ansvaret) definerer det således:

*Positiv vurdering og forståelse af noget, man kender*². Eller m.a.o. når vi anerkender en andens væremåde så

- kender vi den andens væremåder
- forstår vi disse væremåder
- værdsætter vi dem.

Denne ordanalyse fanger imidlertid ikke tre af AHs centrale pointer: (a) Anerkendelse er gensidig, (b) i historiens løb er der sket og sker stadig forandring i, hvad vi opfatter som anerkendelsværdigt, (c) samt at sådanne ændringer sker gennem kamp. I samlingens sidste artikel: *Posttraditionelle fællesskaber – et forslag til et minimalbegreb* fra 1993 omtales en historisk fase i denne kamp: "Derfor er den kamp, som borgerskabet på tærsklen til det moderne begynder at føre mod adelens feudale æresbegreber, ikke kun det kollektive forsøg på at sætte nye værdiprincipper igennem, men også starten på en kontrovers om sådanne værdiprincippers status overhovedet" (s 150). M.a.o. i det traditionelle feudale samfund får personen anerkendelse, i og med, at man tilhører en klasse. Derefter har borgerskabets kamp ført til den moderne opfattelse, at anerkendelse er knyttet til individets

individuelle præstationer, således at alle i princippet har chancen for at opnå social anseelse. Som læser tænker man: Underforstået, at når enhver er sin egen lykkes smed, så er risikoen for selvforagt også en nærliggende realitet.

1. Sammenhænge mellem moral og anerkendelse

Ud fra et håb om, at mennesker skal komme til at leve mindre splittet, skitserer AH i én del af bogen en moralteori, som bygger på et af Hegels tidlige skrifter, der udskiller den gensidige anerkendelse på tre hovedområder: Privatsfæren, arbejdslivet og det retslige system. Honneth formulerer herudfra tre tilsvarende forskellige former for gensidig anerkendelse.

Gensidigheden afgrænses i praksis meget forskelligt i de tre områder for anerkendelse. Forpligtelsen til omsorg begrænses til familie og vennekreds. Påskønnelsen af andres arbejde og evner begrænses i praksis til mennesker, som vi har et projekt sammen med. Det tredje område er det mest omfattende, det drejer sig om accept af andres ret til selv at udforme sit liv, m.a.o. en respekt for deres tilregnelighed, selv når vi ikke deler deres opfattelse af, hvordan man skal leve sit liv.

1.1. Moralens opgave er at sikre gode betingelser for personlig identitetsdannelse

Nogle opfatter moral som en række påbud og forbud, der sikrer samværet mellem mennesker. Men AH opfatter moral som holdninger, der er betingelser for selvtillid, selvværdsfølelse og selvrespekt. Alle disse tre ord er positive udtryk for et menneskes personlige identitet. De er resultatet af et samvær, som førte til disse positive identitetsdannelse. Kernen i moral bliver efter denne synsvinkel at sikre vores identitetsdannelse.

"..... moralen betegner indbegrebet af de indstillinger, som vi er forpligtet til gensidigt at indtage for i fællesskab at sikre betingelserne for vores personlige identitet." AH, 2003, s. 90.

Denne opfattelse af moral er vigtig, fordi den giver et godt udgangspunkt for at diskutere: Hvilke holdninger er betingelser for det gode liv?

I *Mellem Aristoteles og Kant* (2003) når Honneth frem til den lige nævnte opfattelse af moral og giver, som undertitlen siger: *En skitse til anerkendelsens moral*. Den skal danne grundlag for at analysere tabet af en etisk orientering ved

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

overgangen til det moderne samfund. Han analyserer moralopfattelser hos Aristoteles (det gode liv) og Kant (universalitet) og ønsker: "At finde frem til et alternativ, hvori begge synspunkter på en måde er integreret, således at vi kan leve mindre splittet, opfatter jeg i dag som den centrale opgave for en moralteori" (s. 75). Han benytter Hegel til at teoretisere over, hvad det vil sige at orientere sig efter moralske principper i vores daglige handlinger. Efterhånden når han frem til ovennævnte opfattelse, at moralens opgave i vore dage er at sikre gode betingelser for personlig identitetsdannelse.

1.2. Moralske valg må være af fri vilje

Alligevel er denne afgrænsning af moralens opgaver ikke fyldestgørende. Artiklen *Den individuelle friheds patologier* (2003) udvider moraldiskussionen med to opfattelser af den frie vilje. AH (s. 123) finder et lille sted, hvor Hegel i *Retsfilosofien* påpeger, at man i venskabet gerne begrænser sig i forhold til den anden, men man ved, at man frivilligt begrænser sig. Denne bemærkelsesværdigt vigtige pointe om den frie vilje burde Hegel have udvidet til arbejdsliv og samfund. AH slutter artiklen med at kritisere Hegel for at havne i overbestemthedsens grøft i forhold til ikke mindst pligter over for staten – vel at mærke som "allerede etablerede institutioner" (s. 139) – for nu at bruge hans egne afsluttende ord. På dansk ville vi sige, at Hegel ikke opfattede friheden i forhold til staten som frihed til at ændre den. Derfor er der, dybere end Hegel så det, heller ikke tale om, at man frivilligt begrænser sig. Hvor meget Marx så af denne problematik, kunne nok være en diskussion værd. Artiklens undertitel er *Hegels samtidsdiagnose og nutiden*. AHs opdatering omfatter kun om et par af de 17 sider, men de er interessante, fordi de forsøger at bruge Hegels analyser af den frie viljes vildveje til at forstå, hvorfor der er så mange, der har depressioner i nutiden. Han mener, at depressioner kan forstås som et udslag af en patologisk opfattelse af individuel frihed. Det omvendte forhold i sidetal ville have været mere tilfredsstillende i det mindste for denne læser. Det virker, som om han vil have læseren til at interessere sig for Hegel. Det interessante ved Hegel kunne koges ned til meget enkle tankegange – men måske forpligter hans professorat over for en uddannelse af studerende i filosofihistorien.

Når AH interesserer sig for anerkendelse og den enkeltes frie vilje, ville det være på sin plads at analysere, hvad der tabes af integritet, når anerkendelse i skole og på arbejdsplads hæftes sammen med ydre belønning (karakterer, løn etc.). Eleven risikerer at miste den indre interesse for stoffet, og den ansatte risikerer at miste sin selvstyring vedrørende, hvad der er udviklende og lødigt arbejde.

1.3. Moralens dobbeltperspektiv

AH bruger udtrykket "en moralsk kultur", fordi han mener, at oplevelsen af moralsk ret og uret er kulturens kerne. Honneths hovedværk *Kampf um Anerkennung* (1992) blev særlig inspireret af et meget tidligt skrift af Hegel *System der Sittlichkeit*, som først blev offentliggjort i 1913.

Når AH 200 år senere udvikler Hegels ideer, tager han afsæt i menneskers oplevelse af moralsk krænkelse: "*Det sagforhold, som opleves som 'uretfærdigt', er en egned nøgle til ... at klarlægge den interne sammenhæng mellem moral og anerkendelse*" (AH, 2003, s. 84). Denne sammenhæng er udviklet på følgende måde:

Moralen starter i "primitive samfund" med ureflekterede normer. Deres utilstrækkelighed viser sig, når en person tager noget fælles i sin egen besiddelse. Det gør han/hun i starten uden at tænke over det bare for at sikre sig ressourcer til sit eget eksistensgrundlag. Disse *implicitte* normer viser sig altså utilstrækkelige til at hindre bruddet på normerne. Først når de andre protesterer og kæmper for at få det stjålne tilbage, bliver "normbryderen" klar over, at man også kan se det at tage noget til sig selv fra en anden synsvinkel, nemlig de andres synsvinkel. Det er sådanne konflikter, som bliver grundlaget for, at der opstår et behov for en højere etisk orden: De enkelte individer kommer efterhånden til at anerkende hinandens ret.

Dette dobbelte perspektivs opståen er et spring i abstraktion, nemlig fra en umiddelbar (egocentrisk) opfattelse af situationer til noget, der også omfatter andres opfattelse af situationer. (Piaget ville bruge udtrykket decentrering). Når det nye perspektiv er oplevet og lært, kan personen opleve kommende brud som udtryk for, at man ikke anerkender andre menneskers rettigheder. Og videre, at man mere generelt ikke anerkender dem som personer. Det, som får samfund til at hænge sammen – de sociale bånd mellem mennesker – er således en anerkendelse af andre. Den gensidige anerkendelse kan ikke skilles fra, at der er generelle normer, som er fælles for alle.

Denne fremstilling rejser et centralt spørgsmål: Udvikles moralens dobbeltperspektiv virkelig af naturtilstandens "alles kamp mod alle"?

Kampen indtager en central stilling i AHs teori om anerkendelse, fordi han tager udgangspunkt i den tidlige Hegels (død 1831) opfattelse af sammenhængen mellem anerkendelse og moralens opståen. Han accepterer åbenbart hans opfat-

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

telse, at "naturtilstanden" er en alles krig mod alle, som også Hobbes havde. Det er indlysende, at han burde reflektere over de to filosofers fælles antagelse om naturtilstanden og åbent sige: *Hobbes, Hegel og jeg gætter på, at menneskets natur er at være i konflikt*. Det er urimeligt ukritisk at undlade at overveje (at overse?) den mulighed, at mennesket også kunne være fredeligt af natur. Faktisk er der et enkelt arkæologisk fund i Peru af en tidlig statsdannelse, som ikke viste nogen tegn på, at deres by var opstået gennem kamp. Der er ingen forsvarsværker, som man kender fra mange andre byer. En række fund underbygger en teori om, at denne statsdannelse skabes ud af den gensidige fordel ved samhandel. Man kan formodentlig opbygge en teori om moral på grundlag af gensidige fordele ved samarbejde – man kunne endda få føjet anerkendelse af ejendomsretten ind derudfra.

1.4. Hvordan samfundets moral overtages og ændres

Det lige omtalte dobbeltperspektiv omkring almene moralske normer er ikke begrænset til en historisk fortid. Dobbeltperspektivet præger overtagelsen af normer fra generation til generation. Som mange andre har Honneth hentet inspiration fra den amerikanske filosof George H. Mead (1863-1931). Meads model forklarer netop, hvordan mennesker under deres opvækst udvikler et dobbeltperspektiv. Meads "empatimodel" blev skabt i 1920erne.³ Mead kritiserede de tidlige socialpsykologiske teorier for, at de ikke gav plads til, at mennesker tolker sociale situationer. Lige som de tidlige psykologiske behaviorister mente tidlige socialpsykologer, at der var en direkte sammenhæng mellem stimulus og respons. Mead påpegede, at mennesker hele tiden i sociale situationer tolker og vurderer situationen. Denne tolkning omtaler han som, at der i sociale situationer sker en "symbolic interaction". Denne tolkning og vurdering bygger på de normer, som findes i det aktuelle sociale miljø.

Mead forklarer, hvorledes mennesker har overtaget disse normer fra andre mennesker. Overtagelse af samfundets moralske normer sker i social interaktion, hvor individet lærer "taking the role of the other". Det ser m.a.o. sig selv med andres øjne.

Det, at en person kan skifte mellem sit eget perspektiv og et perspektiv, som om han var i den andens position, har sammenhæng med yderligere en helt fundamental funktion: Denne "role taking" er grundlaget for, at personen overtager (internaliserer) andres synspunkt, så de også gælder en selv. Han overtager m.a.o. denne persons normer og over tid de af samfundets normer, som de andre

tidligere har overtaget. Mead antog, at *summen af disse synspunkter* bliver til en del af personens selv. Han taler om en "*generaliseret anden*" og betegner denne del af selvet som Mig. Dette er resultatet af, hvad man plejer at omtale, som at man har identificeret sig med andre.

"Symbolic interaction" – det "Selvet" vurderer på grundlag af, er ifølge dette de etablerede normer. Men "Selvet" er ikke tvunget til at reagere ud fra de normer, som er overtaget fra grupper og samfund. Selvet indeholder i Meads model også et "jeg". Jeget kan vælge nye synsvinkler på situationen og ændre den. Selvet er altså både "mig"(den generaliserede anden) og "jeg" (det fornyende).

Honneth kunne åbenbart bruge Meads opfattelse af "role taking", fordi det svarer til det dobbeltperspektiv, som han mener historisk set startede udviklingen af moral. Hans opfattelse omkring " gensidig anerkendelse" kan også let indføjies i udviklingen af den generaliserede anden. Hvor interesseret han er i selvets fornyende funktion, er en anden sag.

1.5. Moral og delvis modernitet

Det er vigtigt at udvide Meads og dermed også Honneths beskrivelse af normovertagelse. I nogle former for opdragelse giver det anerkendelse at følge reglerne for korrekt opførsel. I andre giver det anerkendelse at være selvstændig samtidig med, at man tager hensyn til andre. Sådanne fundamentale forskelle nævner Honneth ikke – i det mindste ikke i den danske artikelsamling.

Sociologen Melvin Kohn fandt i 1960'erne belæg for, (og jeg fandt selv det samme i en undersøgelse af opdragelse i Danmark), at de forældre, som var vant til at planlægge på deres arbejde, også var dem, som gav deres børn en opdragelse til selvstændighed, hvor børn opmuntres til selv at vælge normer, dog under hensyntagen til andre. Det er mere præcist at kalde denne form for socialisation *normmæssig selvstændighed*. Også tyskeren Wolfgang Weiss fandt sammenhænge mellem forældrenes selvstændighed i arbejdet og opdragelse til normmæssig selvstændighed: Dette må ikke forveksles med, at han også fandt, at nogle forældre opdragede børnene til *praktisk selvstændighed*, dvs. at kunne klare mange situationer på egen hånd (se Hesselholdt, 2002).

Den normmæssige selvstændighed har også forbindelse til en familieform, hvor de traditionelle familieroller med faderen som patriark er nedprioriteret. Til traditionelle faste familieroller hører et fast repertoire af korrekt adfærd. Når

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

de traditionelle roller nedprioriteres, bliver valget af normer mere individuelt, deraf betegnelsen normmæssig selvstændighed. Denne form passer i en vis udstrækning til Meads opfattelse af Jeget som fornyende. Meads idé om "taking the role of other" er grundlaget for to slags empati. Empati kan betyde at være opmærksom på, hvad andre gør, for at overtage, hvad autoriteterne opfatter som korrekt adfærd. Men empati kan også betyde indføling for at tage hensyn til andre. Den slags empati kan erstatte faste regler for, hvordan man skal opføre sig, således som den praktiseres i traditionelle familier. Medfølelse empati bliver i takt med moderniteten en central dimension i opdragelsen i nogle familier. Pointen er imidlertid, at moderniteten i familie og opdragelse kun er delvis – selv i Vesten. I store dele af verden i dag er traditionelle familiemønstre og opdragelse med faste regler for adfærd dominerende. Det gælder naturligvis også, når mennesker emigrerer til Vesten. Det, mange overser, er, at disse opfattelser af "moral" er fælles for mange både kristne og islamiske miljøer. Der er således tale om mere fundamentale forhold end tørklæder og tvangsægteskaber.

Disse forskelle i socialisation har betydning for selve grundlaget for anerkendelse. Man må i denne forbindelse heller ikke glemme, at den traditionelle opdragelse kan betyde, at nogle grupper ikke er socialiseret til at øve indflydelse på deres tilværelse. Dette er en vigtig pointe, som udvider Honneths analyse af, hvorfor "menigmand" (se afsnit 3 nedenfor) ikke offentligt ytrer sin utilfredshed over ikke at få anerkendelse.

2. Selvføttelsens tre sider

Gensidig anerkendelse omfatter, at mennesker kan forholde sig til sig selv, f.eks. med selvtillid, selvværdsættelse og selvrespekt.

Ovenfor er skitseret, hvorledes moral er en del af gensidighedsforhold. Individet får anerkendelse, hvis dets opførsel er anerkendelsesværdigt, fordi det passer ind i samfundets opfattelse af ret og rimelig opførsel: Den enkeltes opvækst er således en oplæring i, hvilke værdier der fører til anerkendelse. Når et menneskes opførsel, præstationer og evner bliver anerkendt af andre, udvikles dets selvføttelse – dets "selvforhold", m.a.o. dets identitet. Det lærer at værdsætte bestemte sider af sig selv. AH opdeler personers opfattelser af sig selv eller identitet i tre områder, som svarer til tre forskellige slags behov for anerkendelse, som udfoldes i tre forskellige områder:

Selvtillid udfoldes i privatsfæren, forudsat mennesker gensidigt holder af hinanden. For at kunne benytte begrebet anerkendelse her må han delvis udvide det.

Selvværd udfoldes i arbejdslivet, når man bruger sine evner og færdigheder til at løse opgaver, som fremkalder andres anerkendelse.

Selvrespekt udfoldes især i forhold til samfundets love og regler samt normer og livsstil. Ikke mindst her er det vigtigt, at der er tale om gensidighed. Det er svært at forestille sig, at et individ respekterer love, hvis de ikke respekterer individet.

Alle disse tre ord er positive udtryk for et menneskes personlige identitet. Disse vellykkede forhold til sig selv er én af forudsætningerne for, at mennesket kan opnå en rimelig selvudfoldelse eller selvrealisering.

Selvrealisering bygger på tre slags behov for anerkendelse. Men grundlaget for selvrealiseringen skabes tidligt gennem udviklingen af et vist mål af selvtillid. Dette selvforhold behandles først.

2.1. Selvtillid: Noget om grundlæggende selvtillid og kærlighed

Selvtillid er et praktisk forhold til sig selv, der udfoldes, når den enkelte anerkendes og behandles som et individ, hvis trang og ønsker er af enestående værdi for en eller flere andre personer. Det består i følelsesbetonet kontakt i form af omsorg eller kærlighed. (AH, s. 92). Anerkendelse bliver således en del af ens selvtillid. Den første selvtillid er afhængig af kærlighed i privatsfæren og gives det lille barn ubetinget, uden at barnet gør meget for at fortjene kærlighed. I venskaber og parforhold findes denne form for anerkendelse også, men selvtillidens senere udvikling kræver, at personen yder det samme over for andre.

I de(t) første leveår grundlægges en basal selvtillid, hvis denne periode er præget af forældrenes kærlighed. Selvtilliden udvikles altså efter denne teori på baggrund af en elementær sikkerhed og kærlighed. Senere mellem voksne er der tale om en gensidighed, hvor begge parter både modtager og giver, men hvor man tænker mindre på, om man får sine egne behov tilgodeset og sine egne ønsker opfyldt, end det f.eks. sker i forretningslivet. Honneth skriver et sted (s. 87) om området med gensidig kærlighed og venskab, at han er inspireret af psykologen Erik H. Erikson, som har beskrevet en række udviklingstrin og kalder det, der udvikles tidligst i barnets levealder, *basic trust*.

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

(Erikson fremlægger den idé, at den måde en person gennemlever en fase, f.eks. autonomifasen, betyder noget for, hvordan personen klarer det samme problemkompleks senere i livet. Hans model er cyklisk i den forstand, at det samme område må genskabes hele livet igennem. F.eks. er autonomi (det andet udviklingstrin) jo meget forskellig i 2-årsalderen, i puberteten og i arbejdsalderen samt endelig i "plejehjemsalderen", hvor truslen om egentlig umyndiggørelse jo truer, hvis ingen i personalet ser det som et problem for de ældre).

AH er meget interesseret i krænkelser som grundlag for at forstå anerkendelse på et bestemt område. Krænkelser opstår i forbindelse med udvikling af selvtillid, hvis de voksne ikke giver barnet de lige nævnte vilkår. Men blandt voksne kan selvtilliden naturligvis også vakle under ukærlig behandling. Det er f.eks. almindeligt, at en ægtefælle, der bliver forladt, mister tilliden ikke alene til den utro partner, men også til sig selv.

2.2. Selvværdsfølelse: Andres eller egen anerkendelse af ens arbejdsdygtighed

Dette selvforhold kalder Axel Honneth *Selbstwertgefühl*, selvværdsfølelse. Selvværdsfølelsen er et selvforhold, der består i bevidstheden om at besidde gode eller værdifulde evner (s. 87). Denne bevidsthed opstår ved, at den enkelte anerkendes "som en person, hvis evner er af grundlæggende værdi for et konkret fællesskab".

Der er således en dobbeltbestemmelse af selvværdsfølelsen:

Personens oplevelse af at vedkommendes evner kan/skal bruges af andre.

Personens oplevelse af egne evner.

Pointen er, at en person kan værdsætte sine egne evner, uden at andre værdsætter dem. Det gør det vigtigt at skelne skarpt mellem hans to bestemmelser – hvad AH ikke gør. Det skyldes grundlæggende, at han ikke har øje for, at personens grundlæggende motivation giver sig udslag i forskellige behov for anerkendelse eller sagt mere ekstremt: Nogle mennesker er interesseret i at finde arbejde, som betyder, at de udfordres til at udvikle deres evner ved at mærke, at de udvikles og bliver dygtigere gennem at tage udfordringerne op. Hvis man arbejder for at opnå selvrealisering, kan selvværdsfølelsen i høj grad udfoldes uafhængigt af andres anerkendelse. Det gælder i udpræget grad for nogle kunstnere og forskere, men i det mindste i Danmark er det en opfattelse, som er udbredt i store dele af den arbejdende befolkning. Det fremgår af undersø-

gelses, som med regelmæssige mellemrum gennemføres af europæeres værdier bl.a. holdning til arbejde. I bogen *Danskernes værdier 1981-1999* (Christensen, 2002) redegør Patrizia Venturelli Christensen for ønsket om "selvrealisering" i kapitlet: *Arbejdsrelaterede værdier og holdninger*, mens et andet kapitel skrevet af Ester Nørregård-Nielsen og Jeanette Østergård påpeger, at *unge stiller større krav til deres fremtidige arbejde*.

2.2.a. Anerkendelse formidles forskelligt ved ydre og indre motivation

I Danmark har de såkaldte PISA-undersøgelser vakt opsigt. De viser, at større grupper af danske børn klarer sig dårligt i skolens centrale fag. (Ikke mindst læsning og naturfag). Dette gælder ikke mindst, når vi sammenligner os med finske børn. Til gengæld er danske børn gladere for at gå i skole end finske børn.

Glæden ved at gå i skole i 1968⁴ betød meget for, hvordan det gik danske unge senere i uddannelsesforløbet. Derfor er det virkelig glædeligt, at danske børn ifølge PISA-undersøgelserne er glade for at gå i skole, for mon ikke det, der var tilfældet i 1968, også gælder i 2005?

Hvorfor er de finske børn ikke glade for at gå i skole? Det kunne måske skyldes, at de hele tiden testes. Noget tyder nemlig på, at testning og karakterer kan flytte interessen fra at lære noget til at få gode karakterer. Måske stjæler karaktererne glæden ved at gå i skole. Sagt på en anden måde: Mennesket går fra at være indre/intrinsic til ydre/extrinsic motiveret. En kritik af AH er, at han i sin analyse af anerkendelse og selvværd mangler denne vigtige opdeling i forskellige typer af motivation.

Man må nemlig spørge, hvilken forbindelse er der mellem anerkendelsens form og den tilfredsstillelse og interesse, mennesker føler ved at lære selve indholdet i aktiviteten?

I skole og på arbejdspladsen kan motivation være ydre, dvs. en belønningsstyret interesse (i karakterer og løn og bonus). Andres anerkendelse formidles derfor som kontant belønning eller karakterer. Det er vist eksperimentelt, at ydre belønning kan flytte børns interesse for aktivitetens indhold til interesse for belønning.⁵ Samtidig viser belønningens størrelse, hvor anerkendelsesværdig man er.

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

Hvis anerkendelsen måles med karakterernes eller lønnens højde, kan individet styres til at arbejde med det, som skolen eller firmaet ønsker og ikke bare med det, som individet finder interessant eller udviklende. Individet bliver på en måde frataget sin frihed, en hindring for menneskers selvrealisering bredt forstået. Samtidig er det et spørgsmål, om der ved ydre bedømmelsesmidler er tale om *gensidig* anerkendelse, som AH jo taler om generelt.

Modsat hvis personen i sin opvækst er præget af og styres af indre motivation. Her bliver selve indholdet i det, man arbejder med, eller selve beskæftigelsen i højere grad sagen. Personens selvværdsfølelse bestemmes af, om indlæringen eller projektet lykkes. Personens selvværd er altså mindre afhængig af andres anerkendelse. Mennesket kan måske dårligt undgå at blive krænket af sine medmennesker, hvis de ikke anerkender dets beskæftigelse, men pointen er, om han eller hun retter sin opmærksomhed mod at undgå misbilligelse eller f.eks. mod at løse problemer.

De to former for motivation er tæt forbundet med et samfunds politiske ideologi. Hvis den dominerende ideologi mener, at menneskenaturen styres af ønsket om belønning, former samfundet anerkendelsen, så den fører til belønning. Efterhånden bliver personen også præget til at stræbe efter belønning. Han styres efterhånden af ydre motivation.

En mere grundlæggende drøftelse af virkningerne af belønning og straf findes i McGraw (1978).

2.2.b. Noget om solidaritet

AH taler om, at ens arbejde er aktiviteter med solidarisk løsning af fælles opgaver. Han opfatter således arbejde som solidaritet eller loyalitet over for andres velfærd rettet mod fælles mål (2003, s. 93). Men der er tale om en særlig anseelse, som kun gælder inden for et konkret fællesskab. Hvornår har selvværdsfølelsen disse rammer? I vor individualistiske tid arbejder vi imidlertid ofte uden egentlig at arbejde mod fælles mål.

Honneth redder næppe solidariteten ved at sige, at det solidariske nu opleves, ved at man udfører et nyttigt arbejde.

Hvis vi arbejder for lønnens skyld, bliver lønnen et mål, og betyder det så overhovedet noget, om vi producerer noget af værdi for fællesskabet? Hvis vi

arbejder for selvrealisering, betyder det så overhovedet noget, om vores arbejde er af værdi for fællesskabet?

AH underbetoner (overser?), at centrale dele af både mange amerikaneres og mange andres selvopfattelse er en ideologisk konstruktion, der forholder sig politisk til solidaritet. Der opstår uklarheder, hvis man ikke skelner skarpt mellem på den ene side solidaritet, som den viser sig enten som kærlighed i intimsfæren eller som personers private velgørenhed, og på den anden side niveauet, hvor solidaritet politisk udmøntes i en velfærdsstat.

For det tredje skaber det forvirring, hvis man taler om solidaritet på arbejdsniveauet uden at kommentere, at solidaritet har svært ved at trives, hvis individualistisk orienterede karrierekrav dominerer.

2.2.c. Hvem bestemmer et arbejdes værdi?

Et sidste vigtigt spørgsmål er, hvilket slags arbejde der anses for værdifuldt, og hvilket der nærmest nedvurderes.

I den traditionelle rollefordeling kunne kvinder kun regne med en lille chance *"for at finde det mål af social agtelse i samfundet, som udgør den nødvendige forudsætning for en positiv selvforståelse"* (AH, 2003, s. 46).

Hvilken anerkendelse en person kan få gennem sit arbejde, er bestemt af, at opgaverne er rangordnet ud fra, hvor værdifulde de bestemmende sociale lag anser dem for at være. Et klart eksempel er, at husarbejde var og er ubetalt. Derfor førte husarbejdet ikke til anerkendelse. Det kan forstås som et udslag af, at det sociale værdsættelsessystem har været bestemt af mandlige værdier i vor kultur.

Kvindernes større indflydelse viser, at en følelse af uretfærdighed er et kritisk potentiale, som kan føre til visse ændringer.

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

2.3. Selvrespekt (selvagtelse): Lighed for loven og valg af normer/livsstil

2.3.a. Om at være ligestillede

Dette selvforhold består "i bevidstheden om at være en moralsk tilregnelig person" (Honneth, 2003, s. 87-93). Det består i en sikkerhed med hensyn til værdien af ens egen udformning af domme, dvs. at man stoler på og opfatter sine egne afgørelser og valg som anerkendelsesværdige. Dette er moralsk respekt og kan kaldes selvagtelse eller selvrespekt.

Borgeres selvrespekt forudsætter, at anerkendelsen gælder universelt, dvs. den omfatter alle andres tilregnelighed. Den forudsætter, at love og regler opleves som retfærdige, herunder at alle samfundets borgere har lige ret for loven. Det vil sige, at de juridisk set er *ligestillede*.

I Danmark har lighed for loven i mange år været så selvfølgelig, at vi ikke tænker over, hvor mange konflikter danskerne var igennem, inden det blev en normaltilstand. Denne ligestilling gælder som bekendt ikke længere. Hvis der gælder forskellige regler for forskellige grupper i samfundet, så nogle stilles ringere end andre, føler de sig naturligvis krænket og får let problemer med selvrespekten. I de senere år er nytilflyttede blevet underkastet regler, som ikke stiller dem lige med andre i Danmark. Det er ikke foregået uden modstand fra store grupper af danskere.

2.3.b. Om at være ligesindede

Det er forkert at begrænse sig til at tænke på selvrespekt som noget, der kun har med lovsikrede rettigheder at gøre. Man må opfatte dette område bredere og skelne mellem juridisk fastlagte love og almene værdier. Selvrespekt drejer sig også om normerne, der bruges til udformningen af vores liv, blandt andet valg af livsstil. Selvrespekten forudsættes, at man føler andres respekt for sine egne valg af livsstil. Det er ikke et omfattende problem blandt *ligesindede*, som er fælles om at tilslutte sig samfundets almindelige, "normale" livsformer. Men i nutidens samfund vælger mange borgere at leve efter særlige livsstile. Tyskeren Ulrich Bech påstår f.eks., at mennesker i vor tid vælger individualistisk mellem forskellige mulige livsstile.

Hvis man vælger andet end de mest almindelige værdier og normer, hvordan tilfredsstilles så behovet for anerkendelse? Kan man på én gang vælge selvstændigt og håbe på anerkendelse fra andre? Når borgere ikke overtager og hylder de samme værdier, er det vanskeligere at forstå og anerkende hinanden. Man må tro, at det skaber vanskeligheder. Konsekvensen kan være, at sammenhængskraften i grupper og hele samfundet stilles over for store udfordringer.

Man kan imidlertid også opfatte situationen i Vesten på en anden måde: At det at vælge selvstændigt er blevet en værdi, som anerkendes af flere og flere. Opnår man ligefrem anerkendelse, fordi man er én, der vælger selv? At inddrage dette syn på valg af livsstil kan bl.a. hjælpe til at tænke det tredje liv ind i området selvrespekt. I Danmark er en af de første generationer nået til den tredje alder, som må skabe deres liv i forhåbentlig lang tid efter pensionen. De mangler etablerede regler for, hvordan det skal gøres. Men måske er dette at kunne og ville forme sit liv på nye måder ikke kun et spørgsmål om økonomisk overskud. Måske er det også et spørgsmål om den socialisation, man har været igennem både som barn og som voksen. At man ligefrem er socialiseret ind i normmæssig selvstændighed. Hvis man ikke får anerkendelse, er der større chancer for, at man kæmper for at opnå den, hvis man er vokset op med en oplevelse af, at det er indlysende, at man har ret til udvikle individuelle normer, som det er tilfældet i den ovennævnte opdragelse til normmæssig selvstændighed.

3. Samfundspatologi og uretfærdighedsfølelse

3.1 *Menigmands kritiske potentiale*

AH er værdifuld, fordi hans fokusering på menneskets afhængighed af gensidig anerkendelse betyder, at man kan udlede noget centralt om en række essentielle forhold. Vigtige er hans bestræbelser på at trække linjer til "samfundspatologier". En kritisk samtidsdiagnose med fokus på sådanne forhold må undersøge: Hvilke grupper af mennesker får ikke anerkendelse?

Med anerkendelse som basis må en kritisk teori kunne udpege: Hvilke samfundsf forhold ligger til grund for, at de ikke får denne anerkendelse?

De tre nævnte selvforholdsområder er så centrale og omfattende, at menneskers anerkendelse af hinanden er grundlæggende for, at samfund hænger sammen. Manglende anerkendelse betyder f.eks., at visse grupper ikke bliver integreret. Vigtige er også hans overvejelserne over, hvilke måder mennesker reagerer på,

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

når de ikke får anerkendelse på ét eller flere af disse områder. Han understreger, at visse gruppers reaktion på ikke at blive anerkendt, udgør et potentiale for udvikling af et mere retfærdigt samfund. Dette potentiale overser en del af den venstreorienterede "elite". På en måde er de endog med til at undertrykke disse grupper, fordi de kun "accepterer" velargumenterede uretfærdighedsreaktioner. I en del af bogen ønsker han at finde frem til, hvilke samfundsforhold der ligger til grund for, at forskellige grupper af mennesker ikke får anerkendelse. Han skitserer således en kritisk teori som grundlag for en samtidsdiagnose.

AH har overtaget Frankfurterskolens arbejde med at udvikle en kritisk teori. Fra start byggede skolen på en marxistisk teori, hvorefter det, som driver mennesker til protest, er de økonomiske uligheder mellem forskellige sociale klasser. Dette var det kritiske potentiale i den samfundsklasse, som marxister mente drev samfundsændringer frem. Den opfattelse, at industriarbejderne vil gennemføre en revolution, blev forladt af Frankfurterskolen. De mente, at industriarbejderne er fuldstændigt integreret i det kapitalistiske forbrugersamfund, da de – i det mindste i store dele af den vestlige verden – er blevet vellønnede. Derfor mener de, at der ikke kan opstå dybtgående konflikter, som er en konsekvens af samfundets opbygning. AH er også gået bort fra en marxistisk opfattelse, hvor arbejdsdeling, produktionsformer eller økonomiske interesser var historiens eneste drivkraft. Men hans tanker er vigtige, fordi han ud fra sit kendskab til sine forgængere i professoratet påpeger de mangler, som har ført dem til at resignere over for muligheden for at opnå et mere retfærdigt samfund. Disse intellektuelle overser et kritisk potentiale for samfundsforandring, fordi Frankfurterskolen har koncentreret sig om menneskers kognitive orienteringer. Dette er en indsnævring, som stiller sig i vejen for en forståelse af væsentlige samfundspatologier (s. 41). Utilfredshed med sine forgængeres teorier om et kritisk potentiale får AH til at pege på deres mangelfulde analyse af almindelige menneskers situation. Hans pointe er, at man ikke kan slutte, at arbejdere er tilfredse, fordi de ikke ytrer sig offentligt om deres utilfredshed. Der kan meget vel være et felt af moralsk praktiske konflikter, " *hvor de gamle klasse modsætninger reproducerer sig under nye – nok så socialt kontrollerede eller højt individualiserede – former*" (AH, 2003, s. 53). Men hvis deres utilfredshed ikke primært skyldes økonomisk utilfredshed, hvad skyldes den så? Forgængerne overser store dele af de vestlige samfunds befolkningers utilfredshed, fordi den "kun" viser sig som en "uretfærdighedsfølelse". Denne reaktion er ganske vist ret uartikuleret, men den er udtryk for samme grundlæggende opfattelse af det gode liv. Almindelige menneskers ønsker respekt for deres ære, værdighed eller integritet, at blive anerkendt som moralske personer og som personer, der præsterer noget, og når dette ikke anerkendes,

oplever de det som uretfærdigt. AH påstår altså, at de er utilfredse, fordi de ikke føler sig anerkendt!

AH peger på flere forhold, som forgængerer har overset, og som kan forklare, at arbejderklassens tilfredshed kun er tilsyneladende: At forestillinger om moral har klassespecifikke udtryksformer.

De normsystemer, som udvikles i de toneangivende kulturelt kvalificerede sociale lag, indeholder ret sammenhængende og logisk forbundne retsforestillinger om en retfærdig samfundsorden. De er abstrakte i den forstand, at de fremtræder som principper fremsat af en neutral iagttagelse.

Det er et generelt træk, at mennesker møder hinanden med en gensidig forventning om anerkendelse, og at det opleves som uretfærdigt, når man forventer at blive anerkendt, og anerkendelsen udebliver. Men det er klassespecifikt, at disse sociale lag – de undertrykte – har en samfundsmoral, som består af ret usammenhængende forestillinger og udsagn, der er bundet til bestemte situationer. Det betyder, at disse sociale lags sociale protestadfærd og modstandshandlinger er rettet mod *situationer*, hvor de oplever, at de udsættes for social foragt.

Disse sociale gruppers oplevelse af kränkelsen af, hvad der er retfærdigt, udspringer af intuitivt givne opfattelser (AH, 2003, s. 37). De er ikke orienteret mod positivt formulerede moralprincipper.

AHs forklaring er, at de ikke lever under vilkår, hvor de bliver vænnet til at sætte deres uretfærdighed ind i en større samfundsmæssig sammenhæng. Deres erhvervsaktiviteter kræver sjældent, at de har et bare provisorisk overblik over hele samfundets indretning.

Dette er forklaringen på, at deres oplevelse af uretfærdighed ikke er knyttet til et sammenhængende moralsk system i form af principper eller som positive idealforestillinger om, hvad der er et retfærdigt samfund. Deres kulturelle klima presser dem ikke til nærmere at udarbejde systemer af værdier og rigtige normer. Deres overbevisninger griber derfor ikke ud over situationer (AH, 2003, s. 59). AH omtaler deres kritik som en *uretfærdighedsfølelse*.

Disse sociale klassers kritiske potentiale har af en anden grund vanskeligt ved at få betydning. Deres betingelser for at udtrykke sig offentligt er forskellige fra magt- og kulturelitens betingelser. De måder, hvorpå mennesker offentligt ud-

Gensidig anerkendelse: Moral, selvopfattelse og uretfærdighedsfølelse

taler sig om deres følelser af uretfærdighed, er således underkastet både ydre og indre kontrol. Den ydre blokering består i, at privilegerede grupper er med til at undertrykke andres måder at udtrykke, at de føler sig uretfærdigt behandlet. Den indre har to sider. Dels er de usikre eller ligefrem bange for at udtrykke sig offentligt. Dels opfatter de uretfærdig behandling som en personlig krænkelse i en konkret situation, som ikke sættes i forbindelse med samfundets indretning.

AH bringer to vigtige eksempler. I den traditionelle kvinderolle som ansvarlige for husholdning og børneopdragelse havde kvinder kun ringe chancer for at finde et sådant mål af social agtelse, som er nødvendig for en positiv selvforståelse. Dette kan forklares ud fra, at kulturen domineredes af mandeværdier. I øvrigt er feministernes *kamp for anerkendelse* et godt eksempel på det kritiske potentiale, der ligger i manglende anerkendelse.

Det andet eksempel er østberlinereren Hasselbachs erfaringer fra neonazistiske ungdomsgrupper. Også her spiller en oplevelse af foragt en vigtig rolle. Disse unge finder anerkendelse inden for voldelige grupper. Deres reaktion viser, at de tidligere fra Frankfurterskolen ikke kunne stille dette væsentlige spørgsmål: *"... Hvordan nemlig en moralsk kultur må være beskaffen, som giver de pågældende, de foragtede og udelukkede, den individuelle kraft til at artikulere deres erfaringer i den demokratiske offentlighed i stedet for at udleve dem i voldens modkulturer"* (s. 49).

Axel Honneth viser sin styrke ved at formulere dette centrale spørgsmål. Om indkredsningen af behovet for og kampen for gensidig anerkendelse er et tilstrækkeligt grundlag for at finde veje til at realisere en sådan moralsk kultur, må tiden vise.

Litteratur

- Christensen, P. V. (2002). Arbejdsrelaterede værdier og holdninger. I Gundelach, P. (red.) (2002). *Danskerne værdier 1981-1999*. København: Hans Reitzels forlag.
- Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London, 2000.
- Hegel, G.W.F. (1971). *System der Sittlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Hesselholdt, S. (2002). Opdragelse og socialisation. I Schnack, K. (red.). *Psykologisk opslagsbog*.
- Honneth, A. (1992). *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Honneth, A. (2003). Mellem Aristoteles og Kant. En skitse til anerkendelsens moral. I Willig, R. (red). *Behovet for anerkendelse: en tekstsamling*. Hans Reitzels Forlag.
- Honneth, A. (2003). Den individuelle friheds patologier. Hegels samtidsdiagnose og nutiden. I Willig, R. (red). *Behovet for anerkendelse: en tekstsamling*. Hans Reitzels Forlag.

- Lepper, M.R., Green, D. & Nisbeth, R. E.(1973). Undermining children´s intrinsic interest with extrinsic reward: a test of the overjustification hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology* 28 129-137.
- Liedman, S.-E. (1999). *At se sig sjálv i andra – om solidaritet*. Stockholm: Bonniers.
- McGraw, K.O. (1978). The detrimental effects of reward on performance: a litterature review and a prediction model. I Lepper, M.R. & Green, D. (eds.). *The Hidden Costs of Rewards*. Lawrence Erlbaum, Morristown, NJ.
- McIntosh, J. & Munk, M.D. (2005). *The Effect of Family Background and Schooling on Test Scores and Educational Succes*. Socialforskningsinstitutet.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Willig, R. (red.) (2003). *Behovet for anerkendelse*. København: Hans Reitzels forlag.

Noter

1. (se i øvrigt "*Critical Theory*" i *Concise Routledge Encyclopedia Of Philosophy*.)
2. Den sidste del af ordet *at anerkende* betyder, at man *kender* noget. Dertil føjes forstavelseren "er" så det bliver til *erkender*, som hentyder til, at man *forstår* det, man kender. Den første del af ordet – forstavelseren *an* – angår den følelsesmæssige side af begrebet eller nærmere bestemt den holdning, man har, til det, man erkender/kender. Den strækker sig fra *accept* til *påskønnelse* i den danske brug af ordet. (jvf. Ordbog over det danske sprog). Honneth strækker ordet, så det også kommer til at betyde "holde af", når han drøfter privatsfærens relationer. Naturligvis kan man ved at sætte ordet *ikke* foran at anerkende understrege manglende accept, manglende påskønnelse og hos Honneth altså manglende kærlighed.
3. Dette afsnit er bl.a. skrevet på grundlag af side 87 og 92 i artikelsamlingen af Honneth 2003 og af Liedmans essaysamling *At se sig sjálv i andra – om solidaritet* s. 78 og de tanker fra Mead som inspirerede Honneth og som finde i bogen *Mind, Self and Society* (samlet af hans studerende og udgivet efter hans død.).
4. Ifølge undersøgelse af James McIntosh & Martin D. Munk (2005): *The Effect of Family Background and Schooling on Test Scores and Educatinal Succes*.
5. Se Lepper, M.R.,Green, D. & Nisbeth, R. E. (1973): *Undermining children´s intrinsic interest with extrinsic reward: a test of the overjustification hypothesis*.

Boganmeldelse

Torben Heinskou & Steen Visholm (red.)
Psykodynamisk organisationspsykologi
På arbejde under overfladen
Hans Reitzels Forlag, 2004, 365 s.

Matrix 2005; 3, 294-298

Anmeldt af Christer Sandahl

Det finns många tecken i tiden som tyder på att det är en maktförskjutning på gång i världen. Till skillnad från Väst tycks Indiens och Kinas ekonomier bubbla av energi och tillväxt. I vår del av världen leder det till mycket hård konkurrens för privata företag och tuffa besparingsåtgärder i offentlig sektor. Vi kommer säkert att klara utmaningen att bibehålla vårt välbefinnande och försvåra vår miljö, men ett är säkert, det fungerar inte med autoritärt styrda organisationer.

Att överleva som organisation handlar om kvalitet, innovationer och service. Det är så man sparar pengar och blir konkurrenskraftig. Mer än någonsin behövs anställda med intresse, lojalitet och arbetsglädje. En sådan anda hos medarbetarna kan man bara uppnå om de känner sig

rättvist behandlade och finner mening i sitt arbete. Kompetens måste tas tillvara och kraven måste vara i balans med kompetensen. En förutsättning är social gemenskap på arbetet. De anställda behöver ha kontroll över sin arbetssituation och kunna utöva inflytande. Dessa faktorer påverkar inte bara lönsamhet, utan också medarbetarnas hälsa, som i sin tur är en faktor som påverkar inte bara företagsekonomi utan också nationalekonomi. Allt hänger samman och basen är mänskliga relationer, kommunikation och konflikt.

Tekniska, medicinska och ekonomiska innovationer kommer även i fortsättningen att vara basen för vår överlevnad. Men det behövs sociala innovationer när många anställda upplever just motsatsen till vad som

22. årgång nr. 3

behövs för uthålliga och lönsamma företag, d.v.s. bristande rättvisa och mening. Kraven upplevs som för stora och möjligheten till påverkan är för liten. Många känner att deras kompetens inte tas tillvara och den sociala gemenskapen har ofta brutit samman. Uthålliga organisationer behöver kompetens om hur människor fungerar tillsammans och idéer om vad man kan göra för att vända den negativa spiralen. Men chefer är vilna. De vet ofta inte vilken kompetens de behöver och sällan var de skall leta efter den.

Många psykoterapeuter, i synnerhet gruppterapeuter, har den kunskap som saknas och som behövs. För att denna kunskap om mänskliga relationer skall kunna komma till användning, måste vi med terapeutisk kompetens lära oss att förstå mer av de realiteter som företags- och verksamhetsledare brottas med. Det gör vi bäst genom att kasta oss ut på djupt vatten och arbeta tillsammans med och på uppdrag av företags- och verksamhetsledare. Då behöver vi verktyg och en begreppsapparat som är annorlunda än de vi använder i psykoterapi. Vi måste kunna tala så att vi blir förstådda av ekonomer, sjuksköterskor, lärare, ingenjörer, poliser etc. För detta behöver vi utbildning.

En sådan tvåårig utbildning för ledare och konsulter har Institutet för

Boganmeldelse

Gruppanalyse, IGA, i Köpenhamn anordnat sedan 1994. Den mesta litteraturen på detta område är på engelska. Vi måste emellertid kunna formulera oss med vårt eget språk. Det är ett arbete i sig själv att hitta namnen på viktiga begrepp. I den processen uppstod vid IGA ett behov av ett teoriunderlag på danska, som alltså blev denna bok.

Boken är ett välkommet bidrag till den tunnsådda skandinaviska litteraturen på området och rekommenderas varmt till läsning.

Steen Visholm har bidragit med fyra välmatade och välskrivna teorikapitel om organisationspsykologi och psykodynamisk systemteori, auktoritetsrelationen, intergruppdynamik och motstånd mot förändring.

Torben Heinskou har skrivit om: Den lilla gruppen på arbetet; Här-och-nu som psykoanalytisk metod och lärandekoncept i grupp och organisation och tillsammans med *Klaus Stagis* om komplexitetsteori;

Randi Luggin om storgrupp och om Leicester konferenserna;

Poula Jakobsen om roll och person;

Bent Jørgensen om ledarskap och om psykodynamisk systemteori och miljöterapi;

Henning Green om den organisationspsykologiska utbildningen vid IGA;

Ulla Charlotte Beck om organisationspsykologiska kommentarer till tidens sjukhusväsen och handledning ur ett organisatoriskt perspektiv;

Kirsti Andersson om reflektionsgrupper;

Hanne Larsson om att använda storgruppen i en utbildningsinsats.

Ungefär två tredjedelar av bokens text behandlar teori, medan resten berör utbildning och tillämpningar.

Tillämpningskapitlen är intressanta och nödvändiga i en bok av detta slag som också vänder sig till personer med liten erfarenhet av att arbeta praktiskt med organisationspsykologi. Om man har några års erfarenhet av att arbeta som organisationskonsult med ett psykodynamiskt och systemteoretiskt perspektiv känner man väl igen sig i de processer och dilemman som beskrivs.

Ulla Charlotte Becks kapitel om handledning i arbetslivet fann jag särskilt konstruktivt. Hon gör ett i mitt tycke lyckat försök att överbrygga olika skolbildningar inom

den psykodynamiska världen. Hon beskriver följande kriterier för en sådan "hybrid":

1. metoden bör referera till organisationsförståelse som inkluderar såväl roll som uppgift
2. den bör också rymma en personlighetspsykologisk förståelse
3. den skall ge möjlighet att arbeta med konkreta tidsbegränsade frågeställningar eller generella problem
4. den skall kunna fungera utan stöd av undervisning eller erfarenhetsgrupp
5. det skall vara enkelt för klienten att börja arbeta direkt
6. den skall omfatta ett begrepp om motstånd som innebär arbete med känslor och bekräftelse
7. konsulten skall ses som en neutral partner

Ganska självklart kan det tyckas, men viktigt att formulera eftersom det finns teoretiska motsättningar mellan t.ex. ett systemteoretiskt perspektiv som inte innefattar personlighet som en viktig organisatorisk faktor och ett psykoanalytiskt perspektiv som möjligen överbetonar den enskilda personens betydelse för organisationens dynamik.

På frågan vad barnet skall heta blir Ulla Charlotte svaret skyldig. "Handledning" är nära knutet till psykiatri och behandling, medan "coaching" har en koppling till

idrott och tävling. I ett forskningsprojekt som pågår i Stockholm valde vi ordet "chefshandledning" för att tydliggöra kopplingen till det psykodynamiska och systemteoretiska området. "Coaching" verkar kunna vara lite vad som helst numera!

Ansatsen i den teoretiska delen, som också kännetecknar utbildningen vid IGA, är att så säga låta Foulkes och Bion gå sida vid sida. Eller med andra ord ett lovvärt initiativ att undersöka hur Tavistocktraditionen och Gruppanalysen kan befrukta varandra.

När det gäller den organisationspsykologiska förståelsen är det ingen tvekan om att de flesta förgrundsfigurer saknar koppling till gruppanalysen som t.ex. Elliott Jaques, Larry Hirschhorn, David Armstrong och Bruce Reed (som visserligen bara omnämns en gång i boken) och en del har nära koppling till Tavistocktraditionen.

Vid läsningen av boken blir det mycket tydligt att gruppanalysen saknar något som finns att hämta i en tradition som vi gruppanalytiker ofta känner oss ambivalenta till. Det handlar om rollbegreppet, auktoritet, maktperspektiv och intergruppdynamik. Å andra sidan har gruppanalysen mycket att lära ut om förutsättningar för dialog och

kommunikation. Vid läsningen av boken känns det emellertid som att den sidan inte lyfts fram med samma skärpa. Man lämnas med en känsla av osäkerhet om och på vilket sätt det gruppanalytiska perspektivet kan bidra till organisationspsykologins utveckling både i teori och praktik. Kanske är det ett dilemma som gruppanalysen brottas med? Är gruppanalysen en intressegemenskap snarare än en teori?

Tveksamheten till den teoretiskt mer renodlade Tavistocktraditionen har för mig paradoxalt nog mindre med organisationsförståelsen att göra än utgångspunkten i en i mitt tycke ålderdomlig syn på individens psykologi. Kleins teorier var historiskt sett en brygga till den förståelse vi idag har av objektrelationer och själv. Men det är en gåta att det Kleinianska tänkandet, som efter vad jag förstår saknar allt stöd i empirisk forskning, fortfarande har en så stark ställning. Nu behöver det kanske inte ha så stor betydelse så länge man håller sig till enkla kategoriseringar som paranoid-schizoid respektive depressiv position som lätt låter sig översättas till vardagspsykologi. Men det handlar implicit också om en syn på människan som i grunden destruktiv, vilket t.ex. står i skarp motsättning till modern utvecklingspsykologi, men också måste vara en svår utgångspunkt i arbe-

Bogameldelse

tet med att utveckla organisationer som bygger på människors lust och vilja att skapa tillsammans.

Tavistocktraditionen är också i mitt tycke belastad med en jargong som kan motverka syftet att öka förståelsen mellan psykoterapi och företagsekonomi. Ett sådant är uttrycket "huvuduppgift" som ständigt återkommer i texten. Varför inte använda begreppet affärs- eller verksamhetsidé som klienterna är vana vid? Om vi vill erbjuda vår kompetens där den behövs bör vi inte skapa ett språk som fjärrar oss från den verksamhet där vi vill verka.

I den negativa skålen väger också den växande irritation som det innebär att i ett antal olika versioner behöva läsa om grupperns grundantagandetillstånd enligt Bion. Här kunde redaktörerna ha varit lite strängare. I synnerhet med tanke på att forskningen inte har gett särskilt mycket stöd till denna teori heller. Om man sätter på sig de Bionska glasögonen kan man alltid hitta stöd för att det

ena eller andra tillståndet är för handen, men det går alltid lika lätta att påvisa varför det inte stämmer. En av många teorier inom psykoanalysen som bygger på cirkelbevis. Man kan också undra varför Bions teori får så stort utrymme, men ingen teori om grupputveckling nämns, trots att det finns ganska mycket skrivet från Schutz, till Bennis & Shepard, Agazarian m.fl.

Trots dessa kritiska synpunkter tycker jag det är en styrka att teorierna oftast redogörs för som om de var slutgiltiga. Det gör läsningen engagerande och rolig. På många ställen har jag i marginalerna stora utrops-tecken, som är ett uttryck för glädjen att upptäcka något nytt, att ha fått hjälp att förstå något på ett nytt sätt. Här och där finns också frågetecken som betyder: "Men, så kan man inte säga!" "Hur tänker du?" Många utrops- och frågetecken som det blev i denna bok är kännetecknet på en god bok som man gärna rekommenderar. En bok som startar en dialog.

Abstracts

Bente Thygesen: Resonance. Matrix 2005; 3, 208-229.

This article discusses the phenomenon and the concept of resonance defined by S.H. Foulkes as: communication without any message being sent or received, including a-causal and transpersonal processes. Foulkes used the term to describe processes at a deep unconscious level, impossible to understand if one does not transgress causality-thinking, but cling to the idea of the human being as a separate, from other human beings isolated, and completely independent individual.

My attempts to further the understanding of the phenomenon of resonance draw upon Jung's concepts of 'the collective unconscious' as 'a psychoid field', 'synchronicity', as well as more recent works from analytical psychology and psychoanalysis. The concept of 'the interactive field' is discussed in relation to the concept of 'quantum fields' in physics and their non-locality, which express a deep interconnectedness and interdependence shown by non-causal instantaneous action-at-a-distance. Also the concepts of the 'relational unconscious' and the 'subjugating third' are discussed in relation to resonance.

Clinical examples are used to illustrate my reflections.

Key words: Group analysis, resonance, collective unconscious, analytic third, interactive field

Peter Ramsing: The Sound of Music, the Aeolic harp and the hunt for the source of creativity. Matrix 2005; 3, 233-249.

Foulkes describes five levels of communication in the analytic group. Foulkes' fifth level, the primordial or archaic level for communication, is the focus of this article. Starting with the Aeolian Mode developed by Cox and Theilgaard, it is shown how it is possible to catch mutative metaphors and images which may activate the profound and archaic level in the group. In order to make this happen, the group conductor must be open to the poetic and musical themes in the group discussions. Examples are given from an analytic group where an image from the movie 'The Sound of Music' surprisingly turned up.

Key words: Group analysis, metaphors, primordial, archaic, images

Wendy Hanson: When the music silences. Matrix 2005; 3, 250-260.

Improvisation is spontaneous interaction where learned and rule-bound phrases are put aside. As with jazz, a well-functioning analytic group can create a discourse with good resonance. Group analysis can profit from incorporating new perspectives on shame as a possible factor which affects the group matrix. The article describes how shame as an affect is experienced as a result of a failure in any attempt to attain positive feelings, particularly interest/excitement and pleasure/joy. Shame can be integrated into the self or it can result in protective strategies described by Nathanson. The group analytic framework is well suited for the investigation of how shame affects the open and honest interactions which are the goal of the therapy. Different therapeutic variables are described for the amelioration of the toxic experience of shame. The discussion underlines that shame is ubiquitous where meaningful relationships between people exist and emphasizes the importance of recognition and focus on this particular affect. The therapist should be aware that shame in the group is indicative of both renewed attempts at contact as well as remnants of contact not quite made; it is essential to the process.

Key words: Group analysis, shame, improvisation, affect tolerance

Tove Mathiesen: To hit the note – reflections on empathy, sympathy and tact in psychotherapy and in psychotherapeutic training. Matrix 2005; 3, 261-270.

Empathy is seen as necessary for the development of the identity and functioning as a psychotherapist. As such, the capacity for empathy is central in the training and evaluation of future psychotherapists. And so is the empathic meeting in the training setting. The development of self-empathy and the capacity for self-reflection is connected to the creativity and maturing as a therapist and the acceptance of own humanity and lack of infallibility. The capacity for sympathy is described as the basis for development of empathy. Tact is a process based on empathy that gives form to interventions and the analytic attitude. It is argued that analytic groups are well suited to the training and development of empathy, and that a psychotherapist has to develop and integrate self-empathy continuously.

[In Danish the word for note and tone is the same (tone).]

The paper is based on a paper at the 5th Nordic Group Analytic Conference, Aarhus 2004.

Key words: Psychotherapeutic training, empathy, self-empathy, sympathy, tact

Svend Hesselholdt: *Mutual recognition: Morality, self-perception and experience of injustice*. *Matrix* 2005; 3, 271-293.

An essay based on the ideas of Axel Honneth in a book with 6 articles translated into Danish: *Behovet for anerkendelse* (2003) (Hans Reitzel) ed Rasmus Willig. The concept of mutual recognition is a very good concept to create a natural connection between three different phenomena:

1. MORALITY. Axel Honneth (AH) discusses how mutual recognition has a central position in modernity, because the purpose of morality is to guarantee good conditions for the formation of identity. This essay is arguing the idea that AH ignores that research into socialisation indicates that nowadays morality has been changed only in part of the population. The moralities in different milieus are fundamentally different. In some traditional forms of socialization, it is praiseworthy to follow the rules for correct behaviour. In other milieus, it is praiseworthy to be independent. AH discusses how the choice of morality must be based on a free will, but he ignores that this freedom is most complete in the form of democratic socialisation where the person is encouraged to *norm independence*, but also to limit her freedom by being considerate to other persons.

2. SELF-PERCEPTION. Honneth splits the influence of mutual recognition upon self-perception into three domains: Self-confidence, self-worth, self-respect.

a. Self-confidence prospers when mutual recognition among persons shows up as love and basic trust.

b. Self-worth prospers, when the person and other persons recognise that the person is competent at work. The essay points out that AH's idea of work-motivation ignores that many persons focus more on self-realisation than on recognition from other persons and that AH's idea of recognition is extrinsically motivated and thus ignores that many schools are urging students to learn via intrinsic motivation and not via extrinsic motivation.

c. Self-respect prospers, when laws accept that we are equal. AH points out that in modernity it creates problems that people are not like-minded, but are choosing different norms and life-styles. However, he ignores that this choice is a consequence of the aforementioned socialisation inciting *norm independence*.

3. CRITICAL POTENTIALITY. The critical theory of the Frankfurt School cares for groups that cannot live the good/happy life because of the formation by society. AH follows this line, but argues against the idea of the school that the critical potentiality of the oppressed groups has disappeared because of consumerism. Also for the oppressed groups the essential bases for the good life are mutual recognition, and as they do not receive recognition they become frustrated. This frustration is a critical potentiality, but they do not change their situation, because their experience of injustice is very personal and not linked to a coherent understanding of the forces in society as creating oppression. His criticism of his predecessors implies that they misunderstand this as satisfaction in being consumers and furthermore that these left wings are themselves part of the oppression, because they only accept people who are able to argue like themselves.

Key words: Morality, self-perception, critical potentiality, injustice

Abstracts

Forfatterliste

Carsten Dahl, musiker/komponist

Bente Thygesen, klinisk psykolog, specialist og supervisor i psykoterapi, gruppeanalytiker og jungiansk analytiker IAAP. Privatpraktiserende, København

Göran Dahlin, docent i psykoterapi ved Psykoterapisällskapet i Stockholm

Peter Ramsing, overlæge Center for Spiseforstyrrelser, Risskov, diplomeret gruppeanalytiker

Wendy Hanson, cand. psychol., klinisk psykolog, gruppeanalytiker, privatpraktiserende

Tove Mathiesen, Overlæge i psykiatri, Distriktpsikiatrisk Center Vesterbro – Kgs. Enghave

Svend Hesselholdt, cand.psych., lektor emeritus

Christer Sandahl, psykolog, specialist i organisations- og klinisk psykologi. Docent, Inst. för Lärande, Informatik, Management och Etik, Karolinska Institutet.

NY BOG

Kærlige følelser former barnets hjerne

– Fremtidens voldelige børn er babyer nu, advarer psykoterapeuten Sue Gerhardt, der i bogen *Kærlighed gør en forskel* beskriver, hvordan udvikling af empati og medfølelse hænger sammen med hjernens udvikling – og omvendt.

Barnets fundament støbes i graviditeten og i de to første år i livet – den periode, hvor den sociale hjerne udformes, og hvor det enkelte menneskes emotionelle stil og emotionelle ressourcer grundlægges for resten af livet.

Forfatteren beskriver, hvordan vi udvikler vores 'sociale hjerne', og giver eksempler på, hvor det kan gå galt i relationen mellem forældre og børn med bl.a. angst og personlighedsforstyrrelser til følge og mindst lige så vigtigt, hvad der skal til, for at det kan gå godt.

Med *Kærlighed gør en forskel* får forældre, pædagoger, psykologer og politikere dokumentation for kærlighedens betydning, og hvorfor det bør være en ret for alle børn at få en tilpas støttende og følelsesmæssigt givende barndom.

"Forløsende i en tid, hvor effektivitet og læreplaner er på dagsordenen i børnehaverne. De emner, bogen tager op, kommer forud for at tale om intellektuel udvikling – de er forudsætningen."
– fra bogens forord af Charlotte Ringsmose, Danmarks Pædagogiske Universitet.

Oversat fra amerikansk af Søren Søgaard.

OKTOBER 2005

Kærlighed gør en forskel

Kærlige følelser former barnets hjerne

FORFATTER
Sue Gerhardt

SIDER
288

PRIS
kr. 298,- inkl. moms

ISBN
87 7706 412 7

DANSK PSYKOLOGISK FORLAG
KONGEVEJEN 155 • 2830 VIRUM • TLF. 3538 1655 • FAX 3538 1665 • SALG@DPF.DK • WWW.DPF.DK

Matrix • 303

NY BOG

IMAGO

Kærlighedens terapi

Imago handler om at heles og vokse i parforholdet – om at 'danske' på en ny måde med umødte behov fra barndommen, som begge parter bærer på, og som kan være den grundlæggende årsag til parrets konflikter. Man kan aldrig bare læne sig tilbage i sikker forvisning om, at nu er alt på plads og i orden. Vi udvikler os hele tiden, og netop deri ligger udfordringen, arbejdet – og glæden.

Filosofien bag imago relationsterapi er, at vi ubevidst forelsker os i mennesker, som besidder de karaktertræk og egenskaber, vi selv har undertrykt. På denne baggrund behandler bogen udviklings- og tilknytningsteori set i et imagoperspektiv og gennemgår alle parforholdets aspekter fra forelskelse og magtkamp over affærer, flugtveje, tilgivelse og evnen til at give og modtage kærlighed. Bogen indeholder desuden mange illustrative eksempler på de forskellige dialogprocesser og øvelser til adfærdsændring, som anvendes i imago relationsterapi.

Bogen henvender sig til psykologer, parterapeuter og til enhver, der ønsker at udvikle evnen til at indgå og leve i et modent kærlighedsforhold.

Harville Hendrix og Helen LaKelly Hunt, skabere af imago relationsterapi, har skrevet introduktion til bogen.

NOVEMBER 2005

IMAGO

Kærlighedens terapi

FORFATTER

Jette Sinkjær Simon

SIDER

224

PRIS

kr. 298,- inkl. moms

ISBN

87 7706 350 3